

ATLI ANTONSSON

Hamfarir samfélagssjónleiksins

Um stórslysabókmenntir annars áratugar 21. aldar¹

Á Íslandi komu út óvenju margar skáldsögur um náttúruhamfarir á áratugnum 2010–2019. Í ljósi þess hversu tíðar eldshræringar eru hér á landi kemur ekki á óvart að flestar fjölluðu um eldgos.² Sögur af þessu tagi voru ekki aðeins algengar heldur vöktu þær mikla athygli og margar þeirra hlutu bókmenntaverðlaun og það vekur upp spurninguna hvers vegna einmitt þetta umfjöllunarefni átti upp á pallborðið hjá lesendum á þessu tímabili. Töluvert hefur verið fjallað um bandarískar stórslysamyndir á þeim forsendum

¹ Grein þessi byggir á doktorsverkefni mínu um menningarsögu íslenskra eldgososa. Doktorsnámið hóf ég við Háskóla Íslands árið 2017. Án styrksins sem ég fékk frá Rannís árið 2018 hefði þessi grein líklega ekki orðið til. Fyrstu drög að þessari greiningu er að finna í erindinu „Menningarsaga eldgosa“ en það var flutt í Þjóðminjasafninu 30. október 2018, og var hluti af fyrirlestraröð Sagnfræðingafélagsins um hamfarir. Það var tekið upp og birt á netinu þann 15. nóvember 2018: <https://www.youtube.com/watch?v=GaFT0eub1r4>.

² Á þessum áratug hafa bókmenntafræðingar einnig í auknum mæli beint athygli sinni að eldgosum í íslenskum bókmenntum. Fyrstan ber að nefna Mathias Nordvig, sem árið 2013 varði doktorsritgerð sína, *Of Fire and Water: the Old Norse Mythical Worldview in an Eco-Mythological Perspective* við háskólann í Árósum. Á undanförunum árum hefur hann birt ýmislegt um eldgos í miðaldabókmenntum og nú síðast bókina *Volcanoes in Old Norse Mythology: Myth and Environment in Early Iceland*, Leeds: Arc Humanities Press, 2021. Eldgos í miðaldabókmenntum eru einnig viðfangsefni Christopher Abram í bókinni *Evergreen Ash: Ecology and Catastrophe in Old Norse Myth and Literature*, Charlottesville og London: University of Virginia Press, 2019. Auður Aðalsteinsdóttir fjallar um eldgos og aðrar náttúruhamfarir í íslenskum og kanadískum skáldsögum á hundrað ára tímabili í greininni „Náttúruhamfarir og rof nútímans“, *Skírnir* 193: vor/2019, bls. 177–196. Á meðan ég beið eftir að fá í hendurnar ritrýni um þessa grein birtist eftir Auði önnur ritgerð þar sem hún fjallar um svipað efni og í *Skírni*, „Up in Smoke and Flames: Social Turbulence and Volcanic Activity in Icelandic Fiction“, *Scandinavian Studies* 93: 2021, bls. 329–356.

Ritið
1. tbl. 22. árg. 2022 (119–162)
Ritrynd grein

© 2021 Ritið, tímarit Hugvísindastofnunar
og höfundur greinarinnar

Útgefandi:
Hugvísindastofnun Háskóla Íslands,
Sæmundargötu 2, 102 Reykjavík

Birtist á vefnum <http://www.ritid.hi.is>.
Tengiliður: ritid@hi.is

DOI: 10.33112/ritid.22.1.5
Birt samkvæmt skilmálum
Creative Commons BY (4.0).

að greina undirrót vinsælda þeirra á ákveðnum tímabilum. Fræðimaðurinn Mike Davis hefur til að mynda tekið saman tölfræði um tíðni ólíkra hamfara í kvikmyndum og skáldsögum frá Los Angeles og reynt að draga af því ályktanir um hvað íbúar borgarinnar óttist mest.³ Aðrir hafa greint þróunina í framleiðslu stórslysakvikmynda áratug fyrir áratug.⁴ Í þessari grein verður með hliðstæðum hætti grafið fyrir um ástæðurnar fyrir miklum fjölda náttúruhamfara í nýlegum íslenskum skáldsögum.

Tvenns konar skýringum er helst beitt til að gera grein fyrir því hvers vegna ákveðnar stórslysamyndir komist í tísku. Efnahagslega skýringin er sú að vinsældir einnar kvikmyndar leiði til þess að aðrar svipaðar séu framleiddar í von um að þær verði líka fjölsóttar. Sú þróun heldur áfram þar til vinsældirnar dvína og framleiðendur sitja uppi með tap. Þá fer viðkomandi grein í lægð þangað til einn góðan veðurdag verður hugsanlega til stemning á nýjan leik fyrir þessari gerð kvikmynda.⁵ Hin nálgunin leitar iðulega svara í sögu og samfélagsþróun tímabilsins og spyr hvaða kjörskilyrði veiti ákveðnum gerðum kvikmynda brautargengi. Til að mynda hefur útbreiðsla vísindafrásagna um innrás geimvera á eftirstríðsárunum verið tengd við óttann um að kjarnorkustyrjöld myndi brjótast út á milli stórveldanna.⁶ Vinsældir stórslysamynda á áttunda áratug 20. aldar eru gjarnan tengdar við þá upplifun í bandarísku samfélagi að Víetnamstríðið væri allsherjar katastrofa.⁷ Kippur í framleiðslu stórslysamynda eftir aldamótin endurspegladi svo samkvæmt kenningunni samfélagsöoryggið eftir árásirnar á tvíburaturnanna.⁸ Undanfarin ár hefur orðið algengara að tengja hamfarakvikmyndir 21. aldar við

³ Mike Davis, *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster*, New York: Metropolitan Books, 1998. Sjá einkum sjötta kafla, „The Literary Destruction of Los Angeles“, sem inniheldur töflu um tíðni ólíkra stórslysa í skáldskap um borgina.

⁴ Sjá til dæmis Stephen Keane, *Disaster Movies: The Cinema of Catastrophe*, London og New York: Wallflower, 2006 [2001]) og Sheldon Hall og Steve Neale, *Epics, Spectacles and Blockbusters: A Hollywood History*, Detroit: Wayne State University Press, 2010.

⁵ Stephen Keane, *Disaster Movies*, bls. 4.

⁶ Susan Sontag, „The Imagination of Disaster“, *Against Interpretation and Other Essays*, New York: Picador, 1966, bls. 209–225.

⁷ Nils Roddick, „Only the Stars Survive: Disaster Movies in the Seventies“, *Performance and Politics in Popular Drama*, ritstj. David Bradby, Louis James og Bernard Sharrat, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, bls. 243–269, hér á bls. 244.

⁸ Stephen Keane, *Disaster Movies*, bls. 89–94. Sjá einnig John Sanders, *Studying Disaster Movies*, Leighton: Auteur, 2009, bls. 7–8.

samhengi loftslagshamfara.⁹ Sömuleiðis mætti ætla að íslenskar náttúruhamfaraskáldsögur tengist samfélaginu sem þær spretta úr.

Vandasamt er að greina markaðsveruleikann að baki þeim hamfarasögum sem gefnar voru út á Íslandi á áratugnum 2010–2019 með hliðsjón af hringrásarkenningu kvikmyndafræðinnar (e. *cycle*) sem greinir framleiðsluáherslur út frá vaxandi og dvínandi vinsældum, þótt vissulega lúti íslensk bókaútgáfa lögmálum sem tengjast framboði og eftirspurn. Sögur af þessu tagi hafa þó unnið til margvíslegra verðlauna á innlendum og erlendum vettvangi og gæti vonin um viðurkenningu verið raunverulegur hvati, til dæmis var eldgos að finna í helmingi þeirra skáldverka sem hlutu íslensku bókmenntaverðlaunin á áratugnum.¹⁰ Enda þótt það liggi fyrir að slíkar sögur höfði til dómnefnda þá er þeirri spurningu enn ósvarað hvers vegna þetta tiltekna umfjöllunar-efni höfðar svo mjög til samtímalesandans. Náttúruhamfarir gegna misstóru hlutverki í þeim verkum sem fjallað verður um í þessari grein og því umdeilanlegt hvort öll þeirra megi skilja sem náttúruhamfaraskáldsögur. Þó að eldgos eða aðrar hamfarir hafi ekki afgerandi áhrif á söguþráð allra þeirra þá eiga þær þó sameiginlegt að náttúruhamfarir eru hluti af söguviðinu og því mikilvægur hluti af merkingarheild verkanna.

Ein möguleg skýring á fjölgun náttúruhamfara í skáldskap annars áratugarins er að erlendar skáldskapargreinar (e. *genre fiction*) hafi almennt séð verið teknar upp á Íslandi í meira mæli á 21. öld. Það er þróun sem hófst með glæpasagnabylgjunni og síðar furðusögum og öðrum gerðum greinabókmennta. Það gæti því einfaldlega verið að vindar tískunnar hafi borist til landsins á svipaðan hátt. Frásagnir sem snúast um náttúruhamfarir gætu því verið undir áhrifum frá greinum á borð við stórslysakvikmyndir eða póst-apókalyptískan skáldskap (e. *post-apocalyptic fiction*). Þó væru þau áhrif aðeins óbein því að flest þeirra verka sem hér um ræðir voru ekki markaðssett sem reyfarar, heldur þvert á móti sem alvarlegar fagurbókmenntir og hinn mikli fjöldi bókmenntaverðlauna styrkir þá stöðu þeirra. Hér er því ekki lagt til að flokka þessi verk í sérstaka bókmenntagrein náttúruhamfaraskáldsagna

⁹ Nicolas Barber, „Up Pompeii: How Disaster Movies Took Over Cinema“, *theguardian.com*, 2014, sótt 13.10.2020 af <https://www.theguardian.com/film/2014/apr/28/how-disaster-movies-took-over-cinema-pompeii-godzilla>.

¹⁰ Skáldsögur með eldgosi hafa unnið til margra verðlauna undanfarin ár. *Jón* eftir Ófeig Sigurðsson fékk bókmenntaverðlaun Evrópusambandsins 2011. *Allt með Kossi vekur* eftir Guðrínu Evu Mínervudóttur, *Mánasteinn* eftir Sjón, *Óræfi* Ófeigs Sigurðssonar, *Hundadagar* Einaras Máss Guðmundssonar og *Selta* eftir Sölva Björn Sigurðsson hlutu íslensku bókmenntaverðlaunin árin 2011, 2013, 2014, 2015 og 2019.

heldur eru þau einfaldlega talin samanburðarhæf vegna þess að öll innihalda þau náttúruhamfarir.

Mun árangursríkara er að tengja þróunina sögulegum og samfélagslegum kringumstæðum, eins og t.d. Hruninu og kreppunni sem fylgdi í kjölfarið, en afleiðingar efnahagshrunsins voru allsráðandi í samfélagsumræðu í upphafi áratugarins.¹¹ Svo mætti líka nefna aukna meðvitund um umhverfisvá og loftslagsbreytingar, og jafnvel sálfræðilegu áhrifin af árásunum 11. september 2001 og innrásarstríð Vesturveldanna í Afganistan og Írak sem fylgdu í kjölfarið. Allir þessir atburðir skópu almennt óryggi og tilfinningu fyrir því að jörðin undir fótum fólks væri ótrygg og af því leiðir að líklega má fanga alls kyns trámatískar upplifanir með skrifum um náttúruhamfarir á borð við eldgos.¹² Svo er ekki hægt að horfa framhjá því að Eyjafjallajökulgosið 2010 og athygli heimspressunnar vegna lömunar flugsins um Norður-Atlantshaf hefur líklega haft sín áhrif, þótt elstu skáldsögurnar sem hér er fjallað um hafi verið skrifaðar að hluta eða öllu leyti áður en það gos hófst. Að lokum vísa nokkrar af skáldsögum frá síðari hluta áratugarins til Sírlandsstríðsins og flóttamannavandans sem því fylgdi.

Auður Aðalsteinsdóttir skrifar í grein sinni „Náttúruhamfarir og rof nútímans“ að í íslenskum skáldsögum séu eldgos yfirleitt táknræn fyrir rof nútímans. Hún fjallar um skáldsögur frá hundrað ára tímabili og eftir höfundu sem lifðu við ólíkar aðstæður þar sem rof nútímans skírskotar til ólíkra sögulegra og samfélagslegra aðstæðna í hverju tilviki fyrir sig. Til að mynda tengir hún *Sælir eru einfaldir* (1920) eftir Gunnar Gunnarsson við glímu nútímamannsins við guðlausan heim, *The Viking Heart* (1923) eftir Lauru

¹¹ Fræðimenn hafa í sívaxandi mæli beint augum að fagurfræðilegum viðbrögðum við Hruninu. Í þessu samhengi má nefna grein Veru Knútsdóttur „Spectral Memories: Aesthetic Responses to the Financial Crash in Iceland 2008“, *The Nordic Journal of Aesthetics* 29: 60/2020, bls. 116–139, þar sem hún greinir myndlistarverk Guðjóns Ketilssonar og skáldsögu Yrsu Sigurðardóttur, *Ég man þig*, í samhengi við Hrunið. Alaric Hall fjallar um hrunkáldsögur í bók sinni *Útrásarvíkingar: The Literature of the Icelandic Financial Crash*, Punctum Books, 2020. Í nýútkomnu greinasafni sem er ritstýrt af Fionnuala Dillane og Gunnþórunni Guðmundsdóttur, *Iceland – Ireland: Memory, Literature, Culture on the Atlantic Periphery*, Leiden/Boston: Brill, 2022, er einnig að finna greiningu og samanburð á skáldsögum sem takast á við góðæristímann og efnahagskreppuna í þessum löndum. Að lokum má benda á vefinn *Hrunið þið munið* þar sem hefur verið safnað saman alls konar fróðleik, meðal annars upplýsingum um Hrunskáldskap (vefslóð: <http://hrunid.hi.is/>).

¹² Deanne K. Bird og Guðrún Gísladóttir, „Residents’ attitudes and behaviour before and after the 2010 Eyjafjallajökull eruptions—a case study from southern Iceland“, *Bulletin of Volcanology* 74: 2012, bls. 1263–1279.

Goodman Salverson við reynslu Vestur-Íslendinga og *Mánastein* (2013) eftir Sjón við sögu samkynhneigðra. Um þær náttúruhamfaraskáldsögur sem komu út á fyrri hluta annars áratugarins segir Auður meðal annars: „Þótt þessar bækur séu yfirleitt ekki flokkaðar sem „hrunbókmenntir“ er enginn efi á því að í kjölfar hrunsins upplifði fólk gríðarlegt rof samfélagsáttmálans og það setti óhjákvæmilega mark sitt á allar bókmenntir næstu ára.“¹³ Undir þetta verður tekið í þessari grein. Auk þess skal þess getið að Ófeigur Sigurðsson talaði með skýrum hætti um tengsl skáldsögu sinnar *Jón* við efnahagshrunið í viðtölum og er hann því upphafsmaður þess að túlka eldgosaskáldsögu í samhengi við Hrunið.¹⁴

Hér verður því haldið fram að Hrunið, eða nánar tiltekið allur tíminn frá hinu svokallaða Góðæri til Hruns og kreppu, séu samfélagslegi veruleikinn sem náttúruhamfarasögur annars áratugarins spretti úr, og jafnframt að þetta samhengi skýri hvers vegna þessar sögur féllu í svo góðan jarðveg. Þar sem fæstar af skáldsögunum fjalla efnislega um Hrunið þarfnast þessi tenging nánari útskýringar og rökstuðnings, en þar verður gripið til kenninga úr smiðju skoska mannfræðingsins Victor Turner.

Turner er líklega þekktastur fyrir framlag sitt til rannsókna á helgisiðum (e. *ritual*) þar sem hann fylgdi í fótspor franska þjóðfræðingsins Arnolds van Gennep. Það sem einkum hafði áhrif á hugsun Turners var kenning van Genneps um þrjú ólík stig umskiptaathafna (e. *rites of passage*). Helgisiði sem tengjast aðskilnaði við fyrri veruleika kallaði Gennep forþröskuldsathafnir (e. *pre-liminal rites*), þá sem tengjast breytingu frá einu tilverustigi til annars nefndi hann þröskuldaathafnir (e. *liminal rites*) og þá sem tengjast innlimun í nýjan veruleika eftirþröskuldsathafnir (e. *post-liminal rites*).¹⁵ Turner notaði sjálfur þessa þrískiptingu við greiningu á helgisiðum Ndembu þjóðflokksins í Zambíu þar sem hann hafði stundað vettvangsrannsóknir en Turner hafði sérstaklega áhuga á ástandinu sem einkennir þröskuldinn. Enska orðið er dregið af latneska orðinu limen sem merkir þröskuldur og það er alla jafna notað um mæri milli ákveðinna sviða eða stiga. Turner taldi þröskuldinn

¹³ Auður Aðalsteinsdóttir, „Náttúruhamfarir og rof nútímans“, bls. 188.

¹⁴ Sjálfur greindi ég eldgosaskáldsögur í samhengi við samfélagsaðstæður eftir Hrun í fyrirlestri sem ég hélt um menningarsögu eldgosa í Þjóðminjasafninu 30. október 2018. Sjá hér: <https://www.youtube.com/watch?v=GaFTöeub1r4>. Á 31. mínútu og áfram tala ég um það að Hrunið hafi orðið skáldsagnahöfundum tilefni til að rifja upp eldgos 18. aldar og ræði sérstaklega um *Jón* (2010) eftir Ófeig Sigurðsson og *Hundadaga* (2015) Einars Más Guðmundssonar í þessu samhengi.

¹⁵ Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Monika B. Vizedom og Gabrielle L. Caffee þýddu úr frönsku, Chicago: The University of Chicago Press, 1960 [1909], bls. 21.

milli ólíkra tilverustiga vera sérstaklega frjósamt menningarrými því þar væri möguleikinn til að skapa nýja sjálfsmynd fyrir hendi.¹⁶ Hann fjallaði síðar nánar um hvernig ákveðna eiginleika, sem van Gennep bar kennsl á í miðstigi umskiptaathafnarinnar – þ.e.a.s. millibils- eða þröskuldsástandið (e. *liminality*) og hópkennd (e. *communitas*) – mætti finna víðar og ekki bara í ættbálkasamfélögum heldur líka í iðnvæddum nútímaríkjum.¹⁷ Sporgöngumenn Victors Turners hafa haldið rannsóknum hans áfram og þar ber helst an að nefna Richard Schechner sem víkkaði út nálgunina og gaf henni heitið sviðslistafræði (e. *performance studies*).¹⁸

Victor Turner beindi ekki aðeins athygli sinni að ferli helgisiða heldur hafði hann alla tíð mikinn áhuga á því sem hann kallaði samfélagslega sjónleiki (e. *social drama*). Eftir að hann hafði varið mörgum árum í að skoða millibilsástandið í helgisiðum sneri hann sér aftur að samfélagslegu sjónleikjunum og taldi að hægt væri að yfirfæra ýmislegt úr greiningu helgisiða ekki síst þegar kom að ástandinu á þröskuldinum milli ólíkra tilverustiga. Samfélagslegum sjónleikjum skipti Turner upp í fjögur stig. Fyrsta stigið nefndi hann rof (e. *breach*). Annað stigið er krísa (e. *crisis*). Þriðja stigið kenndi hann við úrbótaaðgerðir (e. *redressive action*). Fjórða stigið kallaði hann endursamþættingu (e. *reintegration*) þegar hinar ólíku fylkingar átakanna eru innlimaðar að nýju í samfélagsheildina, eða klofning (e. *schism*) ef ekki tekst að leysa með fullnægjandi hætti úr flækjunni sem veldur krísunni.¹⁹ Þessi greining á samfélögum á umbrotatíma hefur síðar verið tekin upp af ýmsum stjórnmálafræðingum.²⁰

Í þessu ljósi tel ég það vera gagnlegt og upplýsandi að skilgreina Hrunið sem samfélagslegan sjónleik í skilningi Victors Turner. Auðvitað verður alltaf flókið að setja niður hin ólíku stig í slíkri greiningu. Hugsanlega mætti setja rofið niður í október 2008 í sjálfu bankahruninu, en nokkrar af skáldsögunum kjósa fremur að staðsetja það árið 2003, um það leyti sem einka-

¹⁶ Victor Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca og London: Cornell University Press, 1967, bls. 93–111.

¹⁷ Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca NY: Cornell University Press, 1969.

¹⁸ Sjá Richard Schechner, *Performance Studies: An Introduction*, 3. útg., Oxon: Routledge, 2013, bls. 12–20.

¹⁹ Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca og London: Cornell University Press, 1975, bls. 37–42.

²⁰ Sjá til dæmis Agnes Horvath, Björn Thomassen og Harald Wýdra ritstj., *Breaking Boundaries: Varieties of Liminality*, New York og Oxford: Berghahn, 2015.

væðingu bankanna lauk.²¹ Þá mætti að sama skapi segja að krísan hefjist með hruni efnahagslífsins um haustið 2008. Erfiðara er að tímasetja þriðja stigið, en margt af því sem fólk starfaði við á árunum eftir Hrun mætti augljóslega skilgreina sem aðgerðir til að ráða bót á vandanum, til að mynda þjóðfundurinn sem var haldinn árið 2010 og fleira mætti nefna. Að lokum er það nokkrum vandkvæðum bundið að staðsetja með nákvæmum hætti fjórða stigið í módeli Turners, endursamþættinguna eða klofninginn. Þótt hagfræðilega mætti benda á að efnahagssamdrættinum hafi lokið einhvern tímann á árinu 2011, þá tók mun lengri tíma að yfirvinna þá sálfræðilegu og menningarlegu krísu sem Hrunið olli. Hér verður því haldið fram að fjórða stiginu hafi ekki verið náð fyrr en einhvern tímann á síðari hluta annars áratugarins og að ferlinu hafi lokið með klofningi í ýmsum skilningi.²²

Í eftirleik Hrungsins þjónuðu sviðsettar náttúruhamfarir í skáldsögum meðal annars því hlutverki að vera spegill fyrir samfélag sem gekk í gegnum efnahagslegar hamfarir, en hið öfluga Eyjafjallajökulsgos árið 2010 sogaði vegna tímasetningarinnar í sig merkingarauka Hrungs, kreppu, Icesave deilu og fleira, svo það ætti ekki að koma á óvart að eldgos voru algengasta gerð náttúruhamfara í skáldsögum tímabilsins og að þær skírskotuðu í senn til manngerðra hamfara efnahagskreppunnar og hamfara náttúrunnar í Eyjafjallajökli. Ritun náttúruhamfaraskáldsagna mætti með hliðsjón af hugmyndum Turners um samfélagslega sjónleiki skilgreina sem úrbótaaðgerðir, þar sem verkefnið er að lýsa krísu um leið og sköpuð er merking í óreiðunni sem fylgdi í kjölfar Hrungsins. Auk þess speglar hver og ein af þessum skáldsögum með ólíkum hætti krísu íslensks samfélags á þessum tíma og það virðist vera ákveðin þróun í áherslum sagnanna eftir því sem árin líða.

Mikilvægur þáttur í greiningu Arnolds van Gennepe og Victors Turners á

²¹ Ýmislegt kemur til álita varðandi tímasetningu rofsins sem var undanfari Hrungsins, og hafa sumir jafnvel haldið aftur fyrir miðbik 20. aldar, eins og Guðni Elísson fjallar um í grein sinni „Vogun vinnur...: Hvar liggja rætur íslenska fjármálahrungsins?“, *Saga* 2/2009, bls. 117–146.

²² Ýmsir hafa áður fjallað um þessa aðgreiningu á endurreisn efnahagslífsins annars vegar og hins vegar samfélagslegri eða menningarlegri sátt. Sjá t.a.m. Valur Ingimundarson, „Narrating Iceland’s Financial Crisis: Contested Memories of Blame, Justice and Reconstruction” og Gunnþórunn Guðmundsdóttir, „The Black Cone: Memory and Memorialisation in Post-Recession Iceland“. Báðar þessar greinar birtust í Alexander Drost o.fl. ritstj., *Collapse of Memory – Memory of Collapse: Narrating Past, Presence and Future About Periods of Crisis*, Köln: Böhlau, 2019. Gunnþórunn fjallar í sinni grein um minnisvarða Santiagos Sierra um Búsáaldabyltinguna sem stendur á Austurvelli. Listamaðurinn þrýsti svartri keilu inn í stóran stein svo hann klofnaði og sá klofningur er á ýmsan hátt táknrænn fyrir Hrunið.

ferli umskiptaathafna er að ný sjálfsmynd verður til í millibilsástandinu, eftir að þátttakandinn kveður gamla veruleikann og áður en hann er innlimaður í samfélagið á ný. Þetta eðli þröskuldsins yfirfærði Turner á greiningu sína á samfélagslegum sjónleikjum en hann taldi að sjálfsmynd hópa og þjóða tæki aðallega breytingum á krísutímum.²³ Margir hafa skrifað um breytingar á sjálfsmynd Íslendinga á fyrstu áratugum 21. aldar.²⁴ Kristín Loftsdóttir heldur því meira að segja fram að sjálfsmynd Íslendinga hafi breyst furðu lítið frá tímum sjálfstæðisárátunnar og fram að Hruni.²⁵ Maður myndi því ætla að í þessum skáldsögum, sem lýsa samfélögum á tímum náttúruhamfara sé einnig hugað að breytingum á íslenskri þjóðarsjálfsmynd.

Hér á eftir verður fyrst fjallað um sögur frá fyrri hluta áratugarins sem leggja mesta áherslu á óvissuástandið sem skapast í hamförunum miðjum. Það er ástand sem líkist því þröskuldsástandi sem van Gennep og Turner hafa fjallað um og hefur iðulega í för með sér mikla og sterka hópkennd og gerjun sjálfsmyndarinnar. Þetta eru skáldsögurnar *Jón* (2010) eftir Ófeig Sigurðsson, *Gestakomur í Sauðlauksdal* (2011) eftir Sólva Björn Sigurðsson og *Mánasteinn: drengurinn sem aldrei var til* (2013) eftir Sjón.

Næst verður fjallað um sögur sem einkennast að stórum hluta af endurliti og hugleiðingu um skilin á milli þess sem var og þess sem fylgdi í kjölfarið. Umfjöllunarefni þeirra mætti í senn líkja við rofið sem Turner greinir í samfélagslegum sjónleikjum og helgisiði af þeirri gerð sem van Gennep kallaði forþröskuldsathafnir, en þeir hverfast um aðskilnað við fyrri veruleika og táknrænan dauða hins gamla. Þetta eru skáldsögurnar *Allt með kossi vekur* (2011) eftir Guðrúnu Evu Mínervudóttur, *Öræfi* (2014) eftir Ófeig Sigurðsson og *Hundadagar* (2015) eftir Einar Má Guðmundsson.

Færa má rök fyrir því að náttúruhamfaraskáldsögur frá seinni hluta áratugarins tengist svo allar með einum eða öðrum hætti þriðja og fjórða stig-

²³ Ágætt yfirlit um það hvernig Victor Turner vann úr hugmyndum Arnolds van Gennep um umskiptaathafnir og yfirfærði á samfélagsgreiningu í víðari skilningi má lesa hjá Björn Thomassen, *Liminality and the Modern: Living Through the In-Between*, Farnham: Ashgate, 2014, bls. 71–88.

²⁴ Sjá til að mynda Guðni Elísson, „Staðleysan Ísland og mýtan um okkur sjálf“, *TMM* 4/2009, bls. 10–25; Guðbjört Guðjónsdóttir og Júlíana Magnúsdóttir, „Ingólfur Arnarson, Björgólfur Thor og Ólafur bóndi á Þorvaldseyri: Karlmennska, kynjakerfi og þjóðernissjálfsmynd eftir efnahagshrun“, *Rannsóknir í Félagsvísindum XII*, ritstj. Silja Bára Omarsdóttir, Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, 2011, bls. 45–53; og Kristín Loftsdóttir, *Crisis and Coloniality at Europe's Margins: Creating Exotic Iceland*, New York: Routledge, 2019.

²⁵ Kristín Loftsdóttir, „Kjarnmesta fólkíð í heimi: Þrástef íslenskrar þjóðernishyggi í gegnum lýðveldisbaráttu, útrás og kreppu“, *Ritið* 2–3/2009, bls. 113–139.

inu í greiningu Victors Turners á samfélaglegum sjónleikjum, hugmyndinni um úrbótaaðgerðir sem leiða til endursambættingar eða klofnings, allt eftir því hvort samfélaginu tekst að leysa úr krísunni og sameina fólk á ný undir breyttri sjálfsmynd eða hvort krísan leiðir til uppbrots á samfélaginu. Fyrst verður fjallað um skáldsögur þar sem náttúruhamfarir leiða til endaloka Íslands og íslensku þjóðarinnar, *Kaldakol* (2017) eftir Þórarinn Leifsson og *Lifandilífslek* (2018) eftir Bergsvein Birgisson. Svo verður litið til skáldsagna þar sem persónum tekst þrátt fyrir mikla erfiðleika að lifa af í landinu, en þó með þeim annmarka að sjálfsmyndin hefur á ýmsan hátt verið klofin. Þar verða sögurnar *Eyland* (2016) eftir Sigríði Hagalín Björnsdóttur og *Selta* (2019) eftir Sölva Björn Sigurðsson greindar.²⁶

Þröskuldurinn – bræðralag í miðju eldgos

Þegar kreppan var í hámarki í byrjun annars áratugarins má segja að þjóðin hafi verið í þröskuldsástandi í skilningi van Genneps og Turners. Líkt og þátttakendur í umskiptaathöfn hafði hún sagt skilið við fyrri veruleika en átti eftir að taka skrefið til fulls inn í nýtt hlutverk. Einangrunin sem þjóðin upplifði, meðal annars vegna Icesave deilunnar og öskuskýsins frá Eyjafjallajökli, líktist þannig miðstigi umskiptaathafnarinnar. Ástandið í samfélaginu samsvaraði jafnframt krísunni í módeli Victors Turner af samfélagssjónleikjum:

Þetta annað stig, *krísa*, er alltaf einn af þessum vendipunktum eða augnablikum hættu og spennu, þegar sönn staða mála er afhjúpuð, þegar það er torveldast að setja upp grímu eða láta eins og það sé ekkert rotið í þorpinu. Sérhver opinber krísa býr yfir því sem ég kalla eiginleika þröskuldarins, þar sem hún er þröskuldur á milli meira og minna stöðugra tímabila í ferli samfélagsins.²⁷

²⁶ Þrátt fyrir að mengi skáldsagna sem segja frá náttúruhamförum hafi verið þrengt og takmarkað við þær sem fjalla um eldgos, þá gefst ekki rúm til að greina þær allar. Nokkrar eldgosaskáldsögur lenda utan við það módel sem hér er lagt upp með. Kannski vegna þess hvað þær eru nýlegar og erfiðara að lesa þær sem viðbrögð við samfélagsaðstæðunum í upphafi áratugarins. Þetta eru *Urðarmáni* (2019) eftir Ara Jóhannesson, *Eldarnir* (2020) eftir Sigríði Hagalín Björnsdóttur og *Síðustu dagar Skálbolts* (2020) eftir Bjarna Harðarson. Á þessum áratug komu líka út ýmsar aðrar skáldsögur sem fjalla um eldgos en þó án þess að þeim fylgdu samfélagslegar hamfarir eins og til dæmis *Gæðakonur* (2014) eftir Steinunni Sigurðardóttur, *Ungfrú Ísland* (2018) eftir Auði Övu og *Heklugjá* (2018) eftir Ófeig Sigurðsson. Þeim verður einnig sleppt í þessari umfjöllun.

²⁷ Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, bls. 39.

Þessi þröskuldsstaða einkennir einmitt nokkrar skáldsögur frá fyrstu árum áratugarins.

Ófeigur Sigurðsson sagði frá því í viðtali að hann hefði byrjað að skrifa sögu sína um Jón Steingrímsson árið 2009 þegar hann upplifði bæði Ísland og sjálfan sig í krísu.²⁸ Í öðru viðtali kemur fram að hann hafi orðið sem andsetinn af hugmyndinni svo að hann hafi lagt frá sér aðra skáldsögu sem hann hafði verið að vinna að og skrifaði *Jón á um einu ári*.²⁹ Þegar bókin kom út var Eyjafjallajökull nýbúinn að gjósa og í markaðssetningu bókarinnar var lögð áhersla á hliðstæðu við Hrunið og hugmyndir um endurreisn Íslands. Þótt Ófeigur muni hafa verið langt kominn með bókina þegar Eyjafjallajökull fór að gjósa um vorið 2010 hafði gosið óneitanlega áhrif á markaðssetningu og viðtökur bókarinnar.

Skáldsagan hefst haustið 1755 þegar Jón yfirgefur Skagafjörð með bróður sínum og vinnumanni og sest að í helli við Reynisfjöru. Hann er að flýja ásakanir um morð á fyrrverandi eiginmanni konu sinnar sem er ólétt og verður eftir fyrir norðan á meðan Jón ætlar að koma sér fyrir á Suðurlandi til að geta tekið á móti henni og barninu þar um vorið. Staða Jóns í hellinum er að ýmsu leyti hliðstæða við barnið í móðurkviði. Vísað er til þessarar samlíkingar við fóstrið strax á fyrstu blaðsíðu þegar landinu er líkt við líkama móðurinnar:

Landið er ein lifandi skepna. Líkami. Og Þórunn, hve sárt er að hafa þurft að skilja við þig og okkar guðsmyndarkrili í kroppnum, megi okkar góði Herra vera með ykkur og góð ljósmóðir þá barnið vill hingað koma í okkar snautlegu jarðvist.³⁰

Tilvist barnsins á meðgöngu er líkt og á þröskuldi þar sem það á sér tilvist en ævi þess telst ekki hafin fyrr en við fæðingu. Á sambærilegan hátt stendur Jón utan við samfélagið því hann hefur sagt skilið við Skagafjörðinn og starf sitt þar en hefur enn ekki hafið búskap og prestsstörf á Suðurlandi. Frá sjónarhóli nútímamanna er hann hér á mikilvægu þúpastigi þar sem hann öðlast reynslu varðandi eldgos sem hann nýtir sér seinna þegar hann gengur inn í það hlutverk Eldklerksins í Skaftáreldum sem hann er þekktastur fyrir.

²⁸ Auður Aðalsteinsdóttir, „Flókin náungi sem reyndist bjargvættur“, *Spássían* 2/2011, bls. 27–28.

²⁹ „Að verksmiðjuvæða lífið“, *Fréttablaðið*, 20.12.2012, bls. 62.

³⁰ Ófeigur Sigurðsson, *Skáldsaga um Jón & hans rituðu bréf til barnsbafandi konu sinnar þá hann dvaldi í helli yfir vetur & undirbjó komu hennar & nýrra tíma*, Reykjavík: Mál og menning, 2010, bls. 7.

Jón umbreytist við hellisdvölinu og það má túlka lokakaflið þar sem hann dreymir fæðingu barns síns og Þórunnar þannig að hún tákni á sama tíma endurfæðingu hans sjálfs þegar hann flytur úr hellinum.³¹ Jafnframt endurfæðist landið í ákveðnum skilningi við eldgosið: „Katla kurrar í móki eftir að hafa fætt af sér nýtt land sem mun gróa betur en fyrr“. (211)

Heimsóknir þekktara samtímamanna eru fyrirferðamiklar í frásögninni. Þar ber helst að nefna Eggert Ólafsson og Bjarna Pálsson landlækni sem ferðast um landið og vinna að ítarlegri Íslandsskýrslu með styrk frá konungi. Fyrst Katla er að gjósa koma þeir á staðinn til að kanna málið og skrifa skýrslu. Skúli Magnússon landfógeti og frændi Jóns, kemur einnig reglulega í heimsókn og ræðir landsins gagn og nauðsynjar. Þegar þessir háttsettu menn kíkja í heimsókn ríkir samt alltaf mikið jafnræði. Bræðralagið sem ríkir í hellinum minnr á þá hópkennd sem Victor Turner skrifar um hjá þeim sem upplifa þröskuldsástand í umskiptaathöfn eða öðru samhengi.³²

Veturinn í hellinum með bröðurnum er eins og langt steggjateiti; Jón er laus og liðugur um stund áður en fjölskyldulífið mun taka við. Einnig bíður hann fréttu af því hvort hann verði sóttur til saka fyrir morðið á fyrirverandi eiginmanni Þórunnar, Jóni klausturhaldara, svo óvíst er hvort hann muni yfirhöfuð fá að njóta fjölskyldulífsins. Samtímis þessu persónulega óvissuástandi berast fréttir af alls konar hrikalegum atburðum: svört aska leggst yfir allt og skefur yfir bæi, fólk verður fyrir glóandi eldhnöttum úr eldfjallinu og svo framvegis. Jón rembist við að skrifa skýrslu um eldgosið og segir líka frá fleirum sem skrifa um það. Hann er sérstaklega ánægður með þá greiningu nafna síns, séra Jóns í Sólheimaþingum, að helstu áhrif eldgossins séu andleg, en allir hinir skýrslugerðarmennirnir horfðu framhjá því:

[E]fst í sinni upptalningu á því sem Katla hefur orsakað: ótti og andvökur og líkamans / hugar vanlíðan sem hræðslan vekur og viðheldur. Fólk telur Dómsdag upprunninn og paníkerar með allar sínar syndir og óuppgerðu mál út um allar trissur eða veit ekki hvað er að gerast. Dvelja bæði börn og fullorðnir í ömurð / hraunrennur yfir líkams þrótt / aska fellur á geðið / fólk leggst í kör: melankólían tekur völdin. (119–120)

³¹ Í BA-ritgerð sinni í mannfræði við Háskóla Íslands frá 2013, „Faðir verður til: Meðganga karlmanns sem heildræn umskiptaathöfn“ greinir Hermann Hermannsson upplifun karlmannsins af meðgöngu með tilliti til kenninga van Genneps um helgisíði og skrifa um Victors Turner um þröskuldsástandið á svipaðan hátt og hér er gert. Niðurstaða hans er að þessi reynsla falli vel að skilgreiningum van Genneps á því hvað felist í umskiptaathöfn.

³² Victor Turner, *Dramas, Fields and Metaphors*, bls. 45–50.

Ákveðin þversögn felst hins vegar í því að eldgosíð hefur alls ekki haft slík melankólísk áhrif á þá bræður í hellinum. Þvert á móti er Jón fremur kátur, bjartstýnn á framtíðina og með höfuðið fullt af framfarahugmyndum.

Um þessi að því er virðist þversagnakenndu viðbrögð manna við náttúruhamförum skrifar Rebecca Solnit í bók sinni *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*. Hún glímur við spurninguna um það hvernig fólk hagar sér raunverulega þegar miklar hörmungar ríða yfir. Með vísan í rannsóknir félagsfræðinga sem stunda hamfararannsóknir (e. *disaster studies*) hrekur hún þau lífsseigu viðhorf að fólk verði gripið ofsahræðslu, gleymi siðmenningunni og traðki á öðrum til að bjarga sjálfum sér og steli sjónvörpum eða eitthvað þvíumlíkt. Empírískar rannsóknir benda þvert á móti til að fólk haldi ró sinni og sýni mikla fórnfýsi og samkennd í viðleitni til að bjarga því sem bjargað verður. Í slíkum aðstæðum skapast enn fremur ótrúlegur samfélagsandi. Ekki svo að skilja að allt sé frábært þegar borg rústast í jarðskjálfta, en fólk upplifir ákveðna nánd og samfélag og tilgang sem er ekki til staðar alla jafna. Nákvæmlega þetta gerðist einmitt þegar heimsfaraldur covid veirunnar gekk yfir. Ástandið sem myndast þegar fólk hjálpar hvert öðru að bregðast við náttúruhamförum kallar hún tíma-bundnar útópíur.³³

Andrúmsloftinu sem ríkir í hellinum meðal bræðranna og félaga þeirra meðan þeir leggja á ráðin um betri heim sem gæti risið að loknu eldgosinu mætti einnig líkja við það tímabundna samfélag sem myndaðist á Austurvelli í Búsáhaldaþyngingunni. Margir sem voru á staðnum töluðu um afar sérstaka stemningu sem ríkti á Austurvelli. Viðar Þorsteinsson minnst t.d. á „hið fjöruga og á köflum frískandi útópíska andrúmsloft sem lagðist yfir miðbæinn“³⁴ og Jón Gunnar Bernburg sem tók viðtöl við þátttakendur í mótmælunum segist oft hafa fengið að heyra um töfrandi augnablik og ótrúlega samstöðu sem fólk fann fyrir á Austurvelli vetrarmánuðina 2009.³⁵ En stemning Búsáhaldaþyngingarinnar og íslensks samfélags á kreppuárunum

³³ Rebecca Solnit, *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*, New York: Penguin, 2009. Umfjöllun hennar um hegðun fólks í náttúruhamförum byggir m.a. á skrifum félagsfræðinganna Charles Fritz og Enrico Quarantelli, en líka heimspekingsins William James sem upplifði jarðskjálftann í San Francisco árið 1906.

³⁴ Viðar Þorsteinsson, „Icelands Revolution“, jacobin.com, 2016, sótt 19.10.2020 af <https://www.jacobinmag.com/2016/03/iceland-banking-finance-icesave-left-greens/>. Allar þýðingar eru mínar nema annars sé getið.

³⁵ Jón Gunnar Bernburg, *Economic Crisis and Mass Protest: The Pots and Pans Revolution in Iceland*, Oxon og New York, Routledge, 2016, bls. 138–141.

2009 til 2011 virðast einmitt vera sá samtíðarraunveruleiki sem þessi sögulega skáldsaga sprettur úr og speglar á sinn hátt.

Skáldsagan *Gestakomur í Sauðlauksdal* eftir Sölva Björn Sigurðsson lýsir svipaðri staðleysu þar sem tímabundið samfélag samhjalpar verður til í miðjum Móðuharðindum. Í *Gestakomum* skrifar Sölvi Björn um aðdraganda og undirbúning mikillar jólaveislu í Sauðlauksdal veturinn 1783–1784. Séra Björn Halldórsson var vinur Eggerts Ólafssonar og mun vera fyrirmynd hins farsæla bónda í *Búnaðarbálki*. Efnistökin eru svipuð og í *Jóni* að því leyti að báðar sögurnar fjalla um erfiðleika í lífi aðalpersónunnar og þjóðarinnar en jafnframt eru umræður um framfarir og viðreisn landsins fyrirferðarmiklar. Björn lítur inn á við, horfist í augu við ellina og stendur á þröskuldi lífs og dauða. Hann hefur misst sjónina og eftir misheppnaða ferð til Kaupmannahafnar þar sem hann leitaði lækninga er ljóst að hann mun ekki ná að sinna sínum venjulegu störfum aftur. Móðan leggst yfir augun og landið allt og framundan er svo aðeins biðin eftir að komast yfir móðuna miklu. Það að Björn dvelur ekki nema til hálf í heimi lifenda birtist líka í því að í frásögn sinni ávarpar hann látinn mann, það er sinn forna vin Eggert Ólafsson.³⁶

Sams konar sjálfsfugun mátti finna hjá íslensku þjóðinni á árunum 2008–2012 þegar gagnrýnin sjálfskoðun tók við af útrásarpælingum. Kristín Loftsdóttir og fleiri hafa fjallað um þá þróun eftir Hrun þegar fólk fór aftur að þrjóna lopapeysur og taka slátur,³⁷ en þá myndaðist stemning fyrir því að líta aftur til fortíðar og leita í hið þjóðlega. Meðal annars var mikill áhugi á því að nýta innlenda hefð í matargerð og handverki og umræður sköpuðust um hvernig þjóðin gæti bjargað sér sjálf með ýmiss konar sjálfsþurftarþúskap. Skáldsagan *Gestakomur* smellpassaði inn í þetta samhengi. Veisla Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal byggir á öllu því besta sem íslenskur landbúnaður hefur upp á að bjóða, en lýsingar á vinnu Björns og vinnuhjúa við að reiða fram dýrindis kræsingar í afskekkttri sveit á sunnarverðum Vest-

³⁶ *Gestakomur í Sauðlauksdal* líkjast að þessu leyti *Hulduljóðum* Jónasar Hallgrímssonar þar sem ljóðmælandinn beinir einnig máli sínu til Eggerts Ólafssonar. Í *Hulduljóðum* er það þó ekki sögumaðurinn sem fer yfir landamæri lífs og dauða heldur Eggert, sbr. níunda erindið þar sem hann rís upp úr sjónum að því er virðist til að þjóna sem einhvers konar landvættur: „Ó, Eggert! þú varst ættarblóminn mesti,/ og ættarjardar þinnar heill og ljós;/ blessaða stund! er fót hann aftur festi/ á frjövri grund við breiðan sævarós./ Sólfagra mey! hann svipast um með tárnum,/ saltdrifin hetja, stiginn upp af bárum.“ Jónas Hallgrímsson, *Ritverk I*, Reykjavík: Svart á hvítu, 1989, bls. 118.

³⁷ Kristín Loftsdóttir, „Kjarnmesta fólkið: þrástef íslenskrar þjóðernishyggu í gegnum lýðveldisbaráttu, útrás og kreppu“, bls. 136.

fjörðum virka eins og móteitur við svartagallsrausi. Í sögunni lætur Björn ekkert stöðva bjartsýni sína, eins og kemur til dæmis fram í samtali hans við Boga prentsmiðjustjóra í Hrappsey: „Ég sagði öskubokan væri engin fyrirstaða fegurri heimi og talaði þar af visku þess sem ekkert sér hvort eð er.“³⁸ Þriðji hluti sögunnar hefst á lýsingu á árferði á Íslandi haustið 1783. Ástandið er ömurlegt og þess vegna virkar bjartsýni Björns Halldórssonar í þessum aðstæðum eins og upplífandi þversögn:

Þrátt fyrir þetta harðæri er sumsé ekki svo óbjart yfir okkur hér vestra. María má heita orðin fullnuma í danskri matreiðslu fyrir heldri manna fjölskyldur. Scheving bruggar ölið af meiri list en áður, kryddar blóðbergi og blandar augnfró í stað innporteraðra humla. (101–102)

Sagan leikur sér að umræðunni um meintan óbyggileika landsins. Í sögunni ræða bæði Björn og Halldór Mogesen um hugmyndina um brottflutning allra Íslendinga. Halldór segir frá því að þegar hann var í sinni dýpstu geðlægd í lengsta fyllerístúrnun hefði hann ekki hikað við að skrifa upp á pappíra um brottflutning landsmanna. Möguleg endalok búsetu í landinu þjóna því sem viðmið þess hvað uppgjöf myndi hafa í för með sér og persónurnar keppa að því markmiði að bægja frá þessari niðurstöðu. Eða eins og Björn orðar það undir lok sögunnar: „Við viljum ekki að landið verði auðnusker í úthafinu sem þurrkar á sér þorsköngla fiskimanna. Við viljum það blómstri.“ (139)

Halldór Mogesen má skilja sem myndhverfingu þjóðarinnar og landsins í skáldsögunni. Umbreyting hans þjónar sem hliðstæða við væntanlega endurreisn Íslands eftir Skaftárelda, sem er aftur hliðstæða við hugmyndir um endurreisn eftir Hrunið. Þegar Halldór kemur inn í söguna stelur hann senunni og tekur meira að segja yfir frásögnina á köflum því margar blaðsíður eru lagðar undir beinar tilvitnanir í ræður hans. Í upphafi er hann gömul fyllibytta sem virðist algerlega vonlaus, en Birni tekst að reisa hann upp. Björn kætist mjög yfir því afreki enda tók hann alvarlega þá ábyrgð sem koma Halldórs setti á herðar hans:

Í Halldóri Mogesen Etasráði var komið sjálft metafórum allra minna ætlana. Takist nú, sagði ég við sjálfan mig, að reisa hinn

³⁸ Sölvi Björn Sigurðsson, *Dálitill leiðarvísir um heldri manna eldunaraðferð og gestakomur í Sauðlauksdal: eður bvernig skal sína þjóð upp reisa úr öskustó*, Reykjavík: Sögur, 2011, bls. 34.

fallna til lífsins, þá mun heldur ekki útséð um að þjóðin fylgi með. Ef upp rís sá armasti til dáðar og krafta getur það aðeins eitt boðað: allur lýður mun fylgja. (92)

Auk þess að verða metafóra þjóðarinnar verður Halldór líka að myndhverfingu fyrir landið. Þegar hann kemur til Björns er hann í mjög slæmu ástandi. Björn líkir ástandi hans við landið í Skaftáreldum:

Kom ég enda að honum í slíku ástandi þrem dögum síðar, hans hold allt brunnið af netlu og sundursprungið líkt og þegar jörð rifnar í djúp díki af landskjálfta. Svo var þessi mannskepna upp rifin útvortis að hvarvetna flóði úr eldmyrja af blóði og vessum. (76)

Gestakomur hefur jákvæðan endi að því leyti að takmarki Björns að reisa Halldór við er náð og það má segja að lýðurinn fylgi Halldóri í bókstaflegri merkingu þegar hann fer um sóknina í lokin til að smala sveitungum í jólaboðið. Eftir svakalegar lýsingar á afrekum Halldórs Mogesens Etasráðs í eldhúsinu með hjálp erlendra uppskriftabóka endar Björn þriðja hlutann á þessari jákvæðu yfirlýsingu um framtíðarhorfur landsins:

Það er því með alveg óbrjáluðu sinni og heilum hug, Eggert minn, sem ég segi þér að land okkar mun aftur upp rísa hér um jólin, þá menn sjá hvað með samstilltu átaki og andans brúkun má fá út úr landsins gæðum til þjóðar gagns. (118)

Björn talar síðar um jákvæða umbreytingu á líkama Halldórs sem nær sér eftir þetta eldgos og það veitir von um að landið muni líka ná sér. Þegar sóknarbörninn mæta í jólaboðið líkir Björn þeim með hliðstæðum hætti við landið og eldgos:

Það eitt vissi ég þar sem ég stóð á hlaðinu og fann nánd þessara sveitunga minna flytja mér heim kvikuna inni í Íslandi, að það var enn von í heiminum. Hér þreyjum við lífið og höldum okkar jól, sama hversu yfir okkur er spúið. (130)

Bergkvikan sem brýst upp úr Lakagígum og þjóðin eru hér eitt og hið sama, sveitungarnir eru kvika landsins. Eða kannski mætti skilja þessi orð þannig að kvikan í landinu og kvikan í þjóðinni, innsta eðlið, sé á einhvern hátt tengt, en það minnir á hugmyndir rómantískra skálda á borð við Bjarna

Thorarensen um tengsl lands og þjóðar. Í stað þess að hæst settu embættismenn hittist til að ræða landsins gagn og nauðsynjar eins og Björn hafði upphaflega ráðgert sitja allir úr sveitinni, háir sem lágir, saman til borðs í jólaboðinu. Sú staðreynd rímar vel við það sem Victor Turner skrifar um hópkenndina sem myndast í þröskuldsástandinu, þegar hefðbundinn stöðumunur fólks þurrkast út tímabundið og allir verði jafningjar.³⁹

Margt af því sem hér hefur verið sagt um þröskuldsástand og hópkennd á einnig við um skáldsöguna *Mánastein* eftir Sjón. Eldgos er þó í mun minna hlutverki þar sem það er í raun spænska veikin sem veldur krísuástandi í Reykjavík þótt Kötlugosið standi yfir á sama tíma.⁴⁰ Að þessu leyti líkist bókin skáldsögunni *Sælir eru einfaldir* eftir Gunnar Gunnarsson, þar sem Kötlugosið og spænska veikin eru látin hefjast sama dag. En þótt Sjón noti hér um bil sama tímaramma og sama sögusvið þá er upplifun aðalpersónunnar Mána Steins á náttúruhamförunum algjörlega andstæð túlkun Gríms Elliðagríms í skáldsögu Gunnars.

Sjón notar raunverulegar tímasetningar og allir kaflar eru vandlega tíma-settir með dagsetningum. *Mánasteinn* hefst 12. október, daginn sem Kötlugosið hófst, en spænska veikin kemur ekki til landsins sama dag eins og í sögu Gunnars heldur viku síðar eins og í raunveruleikanum. Kötlugosið tákna fyrir Mána Stein upphafið að merkilegu tímabili í lífi hans sem endar tæplega tveimur mánuðum síðar þegar hann er sendur úr landi. Máni Steinn og íslenska þjóðin standa þarna á þröskuldi nýrra tíma á margvíslegan hátt, nútíminn setur á sama tíma mark sitt á bæjarlífið með ýmiss konar nýrri tækni eins og bílum, mótörhjólum og kvikmyndum. Sjón bætir nefnilega við einni sögulegri vídd sem Gunnar kys af einhverjum ástæðum að sleppa, það er að segja kosningunni um fullveldi Íslands sem fór fram sama dag og spænska veikin er talin hafa borist til landsins.⁴¹ Kötlugosið virðist hjá Gunnari tákna heimsendi, en hjá Sjón boðar það eitthvað nýtt. Endir Kötlugossins og bati Mána Steins af spænsku veikinni er sett í samhengi við lok heimsstyrjaldarinnar:

Morguninn sem drengurinn komst á ról var opinberlega tilkynnt í Parísarborg að samist hefði um vopnahlé milli bandamanna og

³⁹ Victor Turner, *The Ritual Process*, bls. 46–47.

⁴⁰ Plágur eru þó rétt eins og eldgos náttúruhamfarir sem hafa afgerandi áhrif á samfélagið og gegna hliðstæðu hlutverki í þeim skáldsögum sem hér er fjallað um.

⁴¹ Skúli Sæland, „Hvað var spánska veikin?“, *Vísindavefurinn*, 2005, sótt 19.01.2021 af <https://www.visindavefur.is/svar.php?id=4775>.

Þjóðverja. Fregnmiðar sögðu að tilkynningunni hefðu fylgt mörg fallbyssuskot og afskapleg fagnaðarlæti.

Í Reykavík var stríðslokunum tekið af sama fálæti og lokum Kötlugossins nokkrum dögum fyrr. Enda líkist sú sýn sem birtist drengnum þegar hann mætir í port Miðbæjarskólans engu nema myndum af vígvallarspítala á fréttaspólu frá *Pathe*. Ekkert hlé hefur orðið á hernaði inflúensunnar gegn bæjarbúum.⁴²

Sagan af Mána Steini nær hápunkti fullveldisdaginn 1. desember þegar drengurinn er handsamaður á sama augnabliki og hann fær fullnægingu í samförum við danskan sjóliða. Þá er hann settur í varðhald og svo er hann fluttur í skip til London viku síðar. Þar með lýkur þessu stutta tímabili í ævi Mána Steins sem einkennist af því að „Reykjavík hefur í fyrsta sinn tekið á sig mynd sem speglar innra líf hans.“ (85)

Það má skilja það á ýmsa vegu hvernig borgin speglar innra líf Mána Steins á þessum haustdögum. Í fyrsta lagi er rétt að vísa frá þeim möguleika að speglunin felist í alltumlykjandi sjúkleika og dauða. Sagan virðist ekki styðja þá túlkun nema með óbeinum hætti ef samlíking samkynhneigðar og plágu er tekin til hins ýtrasta. Gegn því mælir að Máni Steinn virðist ekki sjálfur skilja samkynhneigð sem sjúkleika. Ekkert kemur fram um innri togstreitu hjá honum. Doktor Garibaldi heldur hins vegar fram þessu sjónarmiði í blaðagrein þar sem hann líkir samkynhneigð við sjúkdóm sem dreifist með erlendum kvikmyndum (89–91). Fremur má halda því fram að þessi endurspeglun hafi jákvæða skírskotun fyrir drenginn að því leyti að á tímum plágunnar upplifir hann meiri tilgang og lífsfyllingu en nokkru sinni fyrr. Og það hefur eitthvað að gera með það hvernig ólíkar víddir skarast:

Eitthvert stjórnlaust afl hefur tekið land, eitthvað sögulegt er í þann veginn að gerast í Reykjavík á sama tíma og það gerist úti í hinni stóru veröld.

Hvíta tjaldið hefur rofnað, það súgar milli heima. (35)

Kvikmyndatjaldið skilur að ólíka heima: öðrum megin eru áhorfendurnir í íslenskum veruleika, handan tjaldsins útlönd, heimsstyrjöldin, kvikmyndirnar, skáldskapur, erlendir menningarstraumar. Og þá komum við aftur að hugmyndinni um þröskuldinn. Einungis á þessum mörkum milli heima á Máni Steinn sér tilvist. Á það hefur verið bent að undirtitillinn, „drengurinn

⁴² Sjón, *Mánasteinn: drengurinn sem aldrei var til*, Reykjavík: JPV, 2013, bls. 74.

sem aldrei var til“, hefur ýmsa merkingu. Annars vegar vísar hann til þess hvernig samkynhneigð var þöggud og ekki viðurkennd opinberlega svo að Máni Steinn verður fulltrúi fyrir óþekkta homma fortíðar en hann vísar líka til þess að Máni Steinn er skáldsagnapersóna sem er sviðsett í sögulegri skáldsögu og breytist í fiðrildi í lok bókar.⁴³ Það er ekki fyrir en veruleikinn í Reykjavík fer að líkjast kvikmynd, bæði fréttamyndum úr stríðinu og hinum franska myndaflokk *Blóðsugurnar*,⁴⁴ sem Mána Steini finnst borgin endurspeglar sitt innra líf. Hann er ný gerð af manni hvers innra líf er mótað af kvikmyndaglapi.

Lesandinn fær örliða innsýn í þann innri heim sem veruleikinn í Reykjavík nær loksins að spegla þegar Máni Steinn veikist og frásögnin fylgir hita-sóttarkenndum draumum hans. Þeir eru undir sterkum áhrifum frá kvikmyndum og það er íronískt að sú staðreynd virðist styðja kenningu doktors Garibalda um áhrif bíómynda á sálarlífið. Í draumi Mána Steins varpar sýningarvél kvikmynd á brjóst hans. Þar birtast gestir í veislu sem verða fyrir gasárás og nakinn kraftakarll sem kastar stóru bjargi fram og til baka um leikfimisal sem veldur því að „drengrum rís hold“ (59). Margt fleira undarlegt gerist í draumunum en þeir enda á því að hann er þveginn af konum í þvottalaugunum og hengdur upp á snúru þar sem Sóla Guðb- finnur hann og klæðir sig í hann (65). Þótt erfitt sé að fullyrða hvað þessi draumur merkir er að minnsta kosti hægt að segja að Máni Steinn sé undir miklum áhrifum af kvikmyndum og að hann upplífi sterka tengingu við Sólu Guðb-, eins og þau séu jafnvel í einhverjum skilningi sama persónan.⁴⁵

Máni Steinn hefur fram til þessa verið utangarðsmaður í ýmsum skilningi, meðal annars vegna samkynhneigðar sinnar og lesblindu, en eins og ýmsir

⁴³ Sjá Ásta Kristín Benediktsdóttir, „Kynvilla á dögum spænsku veikinnar“, *Spássía* 4/2013, bls. 6; og Einar Kári Jóhannsson, *Þjóð(ar)saga Sjóns: Pólítísk ummyndum á sameiginlegum minningum Íslendinga í sögulegum skáldsögum Sjóns*, MA-ritgerð í almenntri bókmenntafræði við Háskóla Íslands, maí 2018, bls. 41–42.

⁴⁴ *Les Vampires* er frönsk kvikmynd í tíu hlutum frá 1915–1916 sem Louis Feuillade leikstýrði eftir eigin handriti. Myndin fjallar um blaðamann og vin hans sem reyna að fletta ofan af glæpagengi í París sem kennir sig við vampíru. Leikkonan Musidora varð að stjórnu í Frakklandi fyrir túlkun sína á einum hinna svartklæddu bófa.

⁴⁵ Kristín María Kristinsdóttir kallar Sólu Guðb- tvífaru Mánasteins, „Líkami drengsins sem aldrei var til: Um samband samfélags og líkama í óreiðuástandi spænsku veikinnar í *Mánasteini* eftir Sjón“, *Ritið* 2/2018, bls. 105–126, hér á bls. 119. Dagný Kristjánsdóttir kallar þau systkinasálir og túlkar þessa draumasenu sem samruna kynjanna: „Þau renna saman, tvö kyn í einum líkama, umbreytingakyn, trans-kyn.“ Dagný Kristjánsdóttir, „Mánasteinn í grimmdarleikhúsi spænsku veikinnar“, *Skírnir* 189: haust/2015, bls. 479.

hafa bent á passar hann á engan hátt inn í þjóðernislega sjálfsm mynd Íslendinga á þessum tíma.⁴⁶ Eftir að Máni Steinn jafnar sig af veikinni gerir doktor Garibaldi hann að aðstoðarmanni sínum og þá verður hann skyndilega nýtsamur þjóðfélagsþegn. Einnig fær hann þá loksins tækifæri til að eyða tíma í návist Sólu Guðb-, sem er bílstjóri sjúkrabílsins í þessu þriggja manna teymi en hún fær að vera bílstjóri þótt hún sé kona og ekki með bílpróf. Skáldsagan virðist leggja áherslu á að það sé einna helst í þröskuldsástandi á borð við það sem skapast við náttúruhamfarir sem fólkið sem „ekki er til“ fær tækifæri til þess að taka þátt í samfélaginu á jafningiagrundvelli. Þegar náttúran gerir alla jafna andspænis dauðanum fá þeir sem vanalaga eru utangarðs að upplifa sig sem hluta hópsins. En um leið og undantekningarástandinu er lokið er ekki lengur pláss fyrir hinn samkynhneigða og hann er umsvifalaust tekinn úr umferð og sendur í útlegð. Í rannsókn sinni á þjóðernisorðræðu fyrstu áratuga 20. aldar komst Sigríður Matthíasdóttir að þeirri niðurstöðu að í henni hafi hugmyndir um sanna karlmennsku verið miðlæggar.⁴⁷ En Kristín María Kristinsdóttir tengir útskúfun Mána Steins einmitt við það að hann er á „skjón við þær karlmennskuímyndir sem samfélagið hampar“.⁴⁸ Þótt undantekningarástand á borð við það sem lýst er í *Mánasteini* standi stutt yfir þá er í slíku krísuástandi oft sáð fræjum hugmynda um möguleikann á jafnara og réttlátara samfélagi.⁴⁹

Séu skáldsögurnar *Jón*, *Gestakomur* og *Mánasteinn* lesnar sem óbein viðbrögð við efnahagskreppunni, eins og gert hefur verið hér, má bæta því við að sögurnar minna á fræga smásögu Heinrichs von Kleist, *Jarðskjálftann í Síle*, sem að ýmsu leyti lagði grunninn að náttúruhamfaraorðræðu nútímans.⁵⁰ Eftir að hefðbundnar stofnanir samfélagsins hrynja til grunna í náttúruhamförum myndast ástand þar sem íbúar samfélagsins hjálpast að við að lifa af og ræða saman á jafnréttisgrundvelli um hvernig hægt sé að byggja upp betra

⁴⁶ Sjá Kristín María Kristinsdóttir, „Líkami drengsins sem aldrei var til“, bls. 115; og Ásta Kristín Benediktsdóttir, „’Rise, thou youthful flag of Iceland!’ Moonstone and Sjon’s Queer Anti-Patriotism”, *Iceland – Ireland: Memory, Literature, Culture on the Atlantic Periphery*, ritstj. Fionnuala Dillane og Gunnþórunn Guðmundsdóttir, Leiden/Boston: Brill, 2022, bls. 133–154, hér á bls. 142.

⁴⁷ Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: þjóðernig, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004.

⁴⁸ Kristín María Kristinsdóttir, bls. 124.

⁴⁹ Rebecca Solnit, *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*, bls. 58–69.

⁵⁰ Isak Winkel Holm, „Earthquake in Haiti: Kleist and the Birth of Modern Disaster Discourse“, *New German Critique* 115: vetur/2012, bls. 49–66.

samfélag að hamförunum loknum. Í viðleitni til að útskýra hamfarirnar og koma aftur á röð og reglu í samfélaginu eru hinar hefðbundnu stofnanir endurreistar, sem leiðir til mikilla vonbrigða fyrir alla þá sem höfðu gert sér vonir og drauma um breytingar á samfélaginu.⁵¹ Skáldsögurnar *Jón* og *Gestakomur* komast bara upp á stig númer tvö. Þær enda áður en stofnanir samfélagsins eru endurreistar og skilja við frásögnina á því augnabliki þegar nýr heimur blasir við og von ríkir um að hann verði betri en sá gamli, en í *Mánasteini* veldur endurreisn íslensks samfélags á fullveldisdaginn því að drengurinn er umsvifalaust handtekinn og dæmdur í útlegð.

Rof – eldgos sem þáttaskil

Hamfaraskáldskapur og stórslysakvikmyndir hafa jafnan svipaða söguuppbyggingu. Sögunum má yfirleitt skipta í það sem gerðist fyrir hamfarirnar, hamfarirnar sjálfar og svo það sem gerist á eftir. Mesti breytileikinn innan þessarar formúlu felst í því hvort hamfarirnar eru hluti sögufléttunnar eða hvort hún byrjar eftir að hamfarirnar hafa átt sér stað. Þá verður frásögnin um hamfarirnar hluti af baksögu. Í sögum sem gerast eftir endalokin eru hamfarirnar afstaðnar, heimurinn er í rúst og upplýsingarnar um heiminn eins og hann var berast í gegnum minningar persónanna. Í klassískum stórslysakvikmyndum eins og jarðskjálftamyndinni *Earthquake* (1974) og kjarnorkustríðsmyndinni *The Day After* (1983) skiptist sagan í þrjá nokkuð jafna þætti: heimurinn fyrir hamfarirnar kynntur, hamfarirnar sjálfar og afleiðingar hamfaranna. Loks eru til sögur þar sem hamfarirnar gerast í blálökin eftir að þeim hefur verið spáð og þeirra beðið. Dæmi um þetta er atómsprengjudramað *The Miracle Mile* (1988) þar sem sprengjan springur yfir Los Angeles í lokasenu á meðan elskendurnir fallast í faðma. Sameiginlegt öllum þessum sögum er einhvers konar rof. En líkt og Auður Aðalsteinsdóttir hefur bent á má almennt lesa flestar íslenskar náttúruhamfaraskáldsögur sem viðbragð við rofi nútímans.⁵²

Næstu skáldsögur sem hér verða ræddar sviðsetja hver með sínum hætti rofið í módeli Victors Turner af samfélagssjónleikjum. Þær snúast um það sem Arnold van Gennep skilgreindi sem forþröskulsathafnir, það er að segja myndhverfðan dauða þar sem einstaklingar þurfa að skilja eftir sitt gamla sjálf.⁵³ Þótt skáldsögurnar *Allt með kossi vekur* eftir Guðrúnu Evu Mínervu-

⁵¹ Heinrich von Kleist, „Jarðskálftinn í Chili“, *Bjartur og frá Emilia* 3/1996, Hjalmar Sveinsson þýddi úr þýsku, bls. 25–39.

⁵² Auður Aðalsteinsdóttir, „Náttúruhamfarir og rof nútímans“, bls. 177–196.

⁵³ Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, bls. 38.

dóttur og *Öræfi* eftir Ófeig Sigurðsson séu gjörólíkar að öðru leyti, þá standa þær báðar í mjög sérstöku sambandi við árið 2003 en það er árið þegar helstu atburðir sagnanna eiga sér stað og sögumennirnir segja frá í endurliti. Í báðum sögum deyta mikilvægar aðalpersónur á þessu ári. Séu skáldsögurnar lesnar í sögulegu og samfélagslegu samhengi má líka segja að dauði persónanna standi fyrir augnablikið þegar ekki varð aftur snúið til gamla Íslands. Í *Hundadögum* Einars Más Guðmundssonar leika önnur ártöl stærra hlutverk en sagan fjallar engu að síður um þáttaskil og aðskilnað við það sem áður var.

Eftir myndasöguformálann í upphafi bókarinnar *Allt með kossi vekur*, sem samkvæmt lógík sögunnar mun vera samin af Láka til að útskýra goðsögu Elísabetar um koss lífsins, byrjar fyrsta efnisgreinin á því að festa niður tímaramma frásagnarinnar:

Á þessum síðum mun ég skrásetja sögu sem ykkur kann að þykja ótrúleg eða kannski þykir ykkur það ekki. Hún er ekki um mig nema að því leyti sem hún fjallar um þörf mína fyrir að komast að raun um hvað væri satt og hverju logið um atburðina sem áttu sér stað fyrir þrettán árum, veturinn 2003 þegar gosið í Kötlu stóð sem hæst. Þá var ég átján ára, ráðvilltur og reiður.⁵⁴

Út frá þessu má álíta að sviðsettur sögumaður skrifi þessi orð árið 2016, en skáldsagan kom út fyrir jólin 2011 svo að þetta er sviðsett sem endurminningar úr framtíðinni. Kötlugosið sem er tilgreint í byrjun aldarinnar gefur til kynna að ekki sé um sögulega skáldsögu að ræða heldur gerast atburðir í hliðstæðum veruleika. Bókina mætti flokka sem hvað-ef-sögu (e. *alternate history*), þar sem Kötlugosið er tengistöð (e. *nexus point*) þar sem tímalína skáldsögunnar greinist frá raunveruleikanum.⁵⁵

Eldgosið er stór hluti af söguviðinu og reglulega er vísað til þess. Það stendur ekki aðeins sem tákmynd fyrir hliðstæðan veruleika, heldur verður líka að tákni fyrir illskuna almennt. Í samtali Davíðs, sem er sögumaður og aðalpersóna bókarinnar, við eldfjallafræðingana Björn og Lenu ljúka þau upp fyrir honum nýjum skilningi á eðli hins illa sem getur leynst í náttúrunni:

Eldfjallið er ekki með meðvituðum hætti að reyna að skemma út frá sér, sagði Lena. En þú getur hengt þig upp á að því stendur

⁵⁴ Guðrún Eva Mínervudóttir, *Allt með kossi vekur*; Reykjavík: JPV, 2011, bls. 55.

⁵⁵ Karen Hellekson, „Alternate History“, *The Routledge Companion to Science Fiction*, ritstj. Mark Bold, Andrew M. Butler, Adam Roberts og Sherryl Vint, Oxon: Routledge, 2009, bls. 453–457.

nákvæmlega á sama. Þannig er illskan. Hún er í felubúningi. Þar að auki er hún sleip. Hún sleppur úr greipum okkar vegna þess að við viljum ekki kannast við að hún sé til. Ef við viðurkennum hana neyðumst við til að taka afstöðu og það er í það minnsta óþægilegt, í versta falli lífshættulegt. (216)

Að sama skapi verður eldfjallið að tákni sem speglar ólguna í sálarlífi Jóns, sem framkvæmir illskuverkið sem sagan hverfist um. Geðveiki Jóns gerir vart við sig skömmu eftir að eldfjallið fer að gjósa og nær hápunkti á sama tíma og gosið. Eldgosamyndmál er ítrekað notað til að lýsa hegðun Jóns. Þegar Davíð sér þennan fyrrum kennara sinn úr MH í partíi sem mamma hans heldur lýsir hann honum sem „nötrandi fyrirbæri“ með „[r]ykkjótta hreyfingar“ og „ólgandi“ herðar (207). Nokkru síðar hugsar Jón um sjálfan sig sem eldfjall:

Þetta er ég! langaði hann að öskra. Má ég kynna? Jón. Ekki skelin af honum. Ekki útvötnuð útgáfa. Heldur hann sjálfur. Með öllum þeim eldi og brennisteini, brimi, þrumum og eldingum, stormi og kviku sem búið getur í einum manni. (219)

Illska Jóns og reiði speglar á þennan hátt kvikuna sem hefur verið bundin í jörðu og brýst út í eldgosinu.

Eldgosið gefur sögunni samfélagslega vídd sína þótt fléttan fjalli mest um atburði í lífi einstakra persóna en örlög þeirra fá við þessar aðstæður víðari skírskotun. Til að mynda túlkar Úlfhildur Dagsdóttir eldgosið í ritdómi sínum meðal annars sem tákni fyrir góðærið,⁵⁶ sem í grófum dráttum má segja að hafi staðið yfir á svipuðu tímabili og gosið í bókinni, þ.e. „í tuttugu og fimm mánuði, frá lokum nóvember 2001 og fram í ársbyrjun 2004, og setti mark sitt á allt á þeim tíma“ (59). Annar sögulegur atburður sem eldgosið vísar til er árásin á Tvíburaturnana í New York 11. september 2001. Gosið hefst í nóvember sama ár og var atburður af því tagi að fólk gat munað nákvæmlega hvar það var og hvað það var að gera þegar það heyrði fréttirnar, eins og kemur fram í fyrsta samtali vinkvennanna Indiar og Elísabetar, móður Davíðs, eftir áralangan aðskilnað:

⁵⁶ Úlfhildur Dagsdóttir, „Óreiða, eldgos og illska“, *Tímarit Máls og menningar* 2/2012, bls. 129–134.

Hvar varst þú þegar Katla byrjaði að gjósa? spurði Indi.

Ég var í baði, svaraði Elísabet. Sonur minn gerði hlé á þagnarbindindi sínu til að æpa á mig að koma strax. Þegar ég kom fram sat hann fyrir framan sjónvarpið. Æsingurinn í fréttamönnunum var náttúrulega svo mikill og sjónarspilið svo yfirgengilegt að við vorum ekki viss um hvort þetta væri alvara eða metnaðarfullt sjónvarpsleikrit. (65)

Þó er það einnig forvitnilegt að hvergi skuli minnst á Hrunið í skáldsögu þar sem litið er aftur til fyrsta áratugar aldarinnar. Hinn sérstaki tímarammi frásagnarinnar þar sem sögumaðurinn horfir um öxl frá 2016 virðist jafnvel auka á fjarlægðina frá þeim efnahagslegu hamförum sem öll þjóðfélagsleg umræða snerist um á ritunartíma bókarinnar. Jafnframt má segja að sá hliðstæði veruleiki sem ríki í skáldsögunni einkennist af tvennu, Kötlugosinu og svo því að Hrunið er víðs fjarri en eldgosíð er staðgengill góðærisins og Hrunsins.

Davíð reynir að skilja ástæðurnar fyrir morði Jóns á Bellu, mágkonu sinni, og svo hvers vegna konan hans, Indi, stökk fram af Skaftárbrúnni og dró Jón með sér út í jökulána. Þessar persónur dóu á sama tíma og eldgosíð var í hámarki árið 2003, en eldgosíð rénaði kjölfarið. Þegar Jón drepur Bellu minnir það óhugnanlega mikið á fórnarathöfn sem mætti líkja við forþröskuldsathöfn í skilningi van Genneps:

Síðan varð hún aftur máttlaus í fangi hans og hann bar hana að borðstofuborðinu, lagði hana á það og sópaði jafnframt niður af því blöðum, bókum, öskubökkum og fataplöggum. [...] Hann greip um hár Bellu, lét höfuð hennar og herðar slúta fram af borðbrúnni og hikaði ekki nema augnablik áður en hann rak hnífsoddinn í hálsslagæðina. Blóðið streymdi eins og úr krana og hún barðist um, slæmdi hnénu í síðuna á honum en varð síðan máttlaus. (302)

Þetta morð markar rof eða þáttaskil í lífi Davíðs. Alla hans frásögn má í raun skilja sem tilraun til að setja saman atburðarásina sem leiddi til þess með hliðsjón af goðsögum móður hans um lífið. Davíð efast alla tíð um ævintýrlegar útskýringar hennar á lífskraftinum í kossi lífsins, sem hún segist hafa móttekið á unglingsaldri og síðan miðlað áfram til annarra, meðal annars Jóns. Hann tengir stanslaus partí móður sinnar og litla svefnþörf fremur við neyslu vímuefna. Samt nær hann aldrei alveg að afskrifa sögur hennar. Hvernig sem því er háttað lítur Davíð svo á að mamma hans hafi leyst úr

læðingi illskuna sem lá bæld í sálarlífi Jóns. Annaðhvort með kossi lífsins eða með því að kynna hann fyrir eiturlyfjum sem ýttu undir geðveiki hans. Eigin kona Davíðs gagnrýnir hann fyrir að eyða svona miklum tíma í skriftir um fortíðina og heldur því fram að hann sé í raun að skrifa sögulega skáldsögu. Þótt hann mótmæli því stöðugt er ritsmíð hans á mörkunum á svipaðan hátt og *Allt með kossi vekur* er á mörkum sögulegu skáldsögunnar. Kannski á viðleitni Davíðs til að skrásetja og textinn sem hann setur saman ýmislegt sameiginlegt með annarri metsölubók þessara ára, nefnilega *Rannsóknarskýrslu Alþingis um bankabrunið* (2010), þar sem einnig var rýnt í áratuginn á undan og reynt að staðsetja rofið og meta hvað fór úrskeiðis.

Skáldsagan *Örefi* eftir Ófeig Sigurðsson er á yfirborðinu mjög ólík *Allt með kossi vekur*. Með þeim eru þó ákveðnar samsvaranir sem má rekja til þess að báðar bregðast þær við sama sögulega veruleikanum í upphafi annars áratugarins. Í báðum frásögnum lítur skrásetjari sem staddur er í framtíðinni aftur til atburða sem eiga að hafa gerst árið 2003 og ná hápunkti í dauða einnar eða fleiri aðalpersóna, auk þess sem báðar innihalda eldgos sem markar þáttaskil í þjóðlífinu. Og þótt hvorug sagan ræði Hrunið verður ekki litið framhjá því að við túlkun verkanna í sínu sögulega samhengi er það ónefnda viðmiðið sem lesandinn tekur með sér inn í lesturinn. Meðvitund um samfélagsleg áhrif Hrunsins skýrir hvers vegna skáldsögunnar vekja tilfinningu fyrir því að heil eilífið aðskilji samtímamann frá árinu 2003 þótt í raun og veru hafi *Allt með kossi vekur* komið út aðeins 8 árum og *Örefi* 11 árum eftir þetta örlagaár. Eitthvað gerðist sem markaði skýr skil á milli veraldarinnar sem var og þeirrar sem nú ríkir. Báðar sögurnar hverfast um táknrænan dauða, um augnablikið þegar ekki varð lengur snúið við og þær beina báðar athygli sinni að tímanum rétt áður en skrefið var tekið yfir þröskuldinn.

Eins og áður sagði má skipta flestum hamfaraskáldsögum upp í það sem gerist fyrir hamfarirnar, meðan á þeim stendur og eftir þær. *Örefi* skera sig úr að því leyti að bókinn inniheldur ekki bara eitt heldur tvö risaeldgos, en næstum öll atburðarásin gerist á milli þessara gosa. Eldgosin eru ekki beinlínis hluti fléttunnar í lífi aðalpersónanna. Þess í stað afmarka eldgosin tímaramma sem rúmar bæði söguþráðinn og þann umfangsmikla fróðleik um Örefasveit sem borinn er á borð í sögunni. *Örefi* er illskilgreinanleg skáldsaga þar sem aðalpersónan Bernharður Fingurbjörg er kannski aukaatriði vegna þess að bókina má lesa sem „altæka skýrslu“ um Örefasveit, svo notað sé orðalag dr. Lassa, eins af sögumönnum skáldsögunnar. Fyrra eldgosíð er gosið í Örefajökli 1362 sem dr. Lassi segir frá snemma í sinni ritsmíð, sem myndar eina af mörgum sögum innan sögunnar:

Engin sveit hefur nokkru sinni orðið fyrir jafn miklum náttúruhamförum og Hérað árið 1362, skrifar dr. Lassi í skýrsluna eftir heimildum sínum, kom þá upp eldur úr jöklinum og eyddi öllum bæjum og þurrkaði sveitina út með brennandi öskuhlaupi. Slíkt kallast *gusthlaup* en það eru leiftrandi eiturský og firnaheitur loftmassi sem þýtur niður fjallshlíðarnar á fyrstu stundum gossins og brenna allt á einu andartaki og granda öllu lífi. Allt súrefni eyðist og allar skepnur brenna og kafna. Svoleiðis fór í Pompeii til forna og svoleiðis eyðilagðist Hérað árið 1362... í gusthlaupi... Héraðið varð Öräfi...⁵⁷

Þetta gos markar upphaf Öräfasveitar þar sem landsvæðið gjörbreytist og er nefnt upp á nýtt. Síðara eldgosinu sem markar endalok Öräfa er lýst í eftirmála höfundarins, sem bréf Bernharðs voru stíluð á, og er líklega sama persóna og í sögunni er kallaður ýmist Gestur eða Fastagestur:

Eins og kunnugt er gaus Öräfajökull fyrir aldarfjórðungi og eyddi byggðinni allt umhverfis jökulinn og lagði stærsta þjóðgarð í Evrópu í rúst. Enn í dag er verið að byggja upp eftir eyðilegginguna og hlutirnir að komast í samt lag og þeir voru áður. Aldrei höfum við orðið vitni að jafn miklu eldgosi og þessu, jarðfræðingar telja að því hafi svipað til gossins 1362. (339)

Í formálanum og eftirmálanum hefur þegar komið fram að höfundurinn skrifar sín orð í framtíðinni þar sem tekið er fram að askjan með bréfi Bernharðs Fingurbjargar hafi komið undan ísnum fimmtíu árum eftir hvarf Bernharðs. Það þýðir að síðara eldgosid í Öräfajökli mun hafa átt sér stað árið 2028.

Líkt og í *Allt með kossi vekur* er skrásetjarinn sem skrifar undir formálann og eftirmálann „Höf.“ settur niður í framtíðinni eftir miklar hamfarir sem hafa breytt heiminum. Eldgosið sem Höf. lýsir í eftirmálanum inniheldur þó augljósar skírskotanir í atburði sem áttu sér stað á árunum 2008–2011, til að mynda áhrif Eyjafjallajökulsgossins á flugumferð á norðanverðu Atlantshafi: „Öräfajökull varð heimsfrægur á svipstundu og lá allt flug niðri um öll Vesturlönd í 18 mánuði“ (340); efnahagskreppuna: „Kreppa skók evrópska markaði“ (340); almennt efnahagshrun: „Hrunið endurreisti ferðamannaíðnaðinn í Evrópu“ (340); og arabíska vorið: „Óeirðir brutust út í

⁵⁷ Ófeigur Sigurðsson, *Örafi*, Reykjavík: Mál og menning, 2014, bls. 38.

arabaheiminum og minntu töluvert á atburðina sem áttu sér stað í byrjun aldarinnar“ (339). Allt þetta leiðir til þeirrar ályktunar að hið mikla Örafajökulsgos þjóni sem staðgengill kreppunnar. Og vegna þess hversu afdrifaríkar þær efnahagslegu hamfarirnar eru vekur það upp þá tilfinningu að það séu ekki bara 11 ár frá árinu 2003 eins og þegar skáldsagan kom út, heldur frekar hálf öld eins og hjá höfundu formálans sem handleikur bréf Bernharðs sem kom undan ísnum árið 2053.

Eftir síðara eldgosið verða örnefnin aftur þau sömu og fyrir eldgosið 1362: „Ferðamenn eru farnir að heimsækja Örafín aftur, eða Hérað eins og það er kallað nú, og stefnir allt í fyrra horf.“ (341) Til viðbótar við nafnabreytingarnar virðist einhvers konar hringrás vera lokið svo að landið verður almennt aftur eins og það var á miðöldum. Tímabilið þegar svæðið hét Örafí er því eins og 666 ára millibilsástand. „Vatnajökull hefur fengið aftur sitt forna heiti, *Klofajökull*, og liggja nýir vegir þar um dalina milli landshluta, og margt annað í dag minnir á landnámsöldina, segja fræðimenn“ (341–342). Bráðnun jöklanna leiðir hugann að annarri mögulegri skýringu á hinum útblásna tímaskala skáldsögunnar. Það er að segja að þessi tímaskali sé nauðsynlegur til að miðla veruleika loftslagshamfara og að þær séu líka það samhengi sem *Örafí* vísa í og valda tilfinningunni fyrir aðskilnaði við veröldina sem var. Nostalgían fyrir veruleika ársins 2003, sem er sérstaklega sterk í frásögninni af kynnum Bernharðs og Gests á gistiheimilinu Norðurljósum, drykkjusamsæti þeirra á Sirkús og rútuferð í Örafín verður enn meiri ef lesandinn ímyndar sér að hann sé staddur árið 2053 í gjörbreyttum og heitari heimi. Sagan af ferð Bernharðs upp á jökulinn verður táknræn fyrir þetta horfna tímabil sem speglast í hvarfi Bernharðs ofan í sprunguna. Þegar líkamsleifar hans koma undan hopandi jöklinum kallar það fram minninguna um fyrsta áratug 21. aldar á svipaðan hátt og bronsöldin vaknar í huga þeirra sem fundu fornaldarmanninn Ötza í Ölpunum árið 1991 en hann hafði verið myrtur með skoti af boga um 5000 árum fyrr.

Tímaskalinn er einnig víður í *Hundadögum* Einars Mús Guðmundssonar sem hverfast um samlíkingu eldgoss og byltingar. Einar Már tengir Jón Steingrímsson við Jörund Hundadagakonung með þeirri hugmynd að Skaftáreldar hafi átt þátt í að valda þeim vatnaskilum sem urðu í mannkynsögunni með frönsku byltingunni. Undir niðri eru byltingar hið eiginlega viðfangsefni skáldsögunnar:

Á Íslandi er talað um tvær byltingar. Þær urðu með tvö hundruð ára millibili, sú fyrri kennd við danska óþekktarorminn Jörgen

Jörgensen eða Jörund hundadagakonung en sú seinni við potta og pönnur og nefnd búsáholdabyltingin.⁵⁸

Byltingar eru ekki aðeins eins konar eldgos samfélagsins, því að Hundadagar Jörundar og Búsáholdabyltingin eru líka samanburðarhæfir atburðir sem einkennast af þröskuldsástandi. Einar Már virðist gefa í skyn að rétt eins og þegar Jörundur lýsti yfir sjálfstæði nokkrum áratugum áður en landsmenn voru reiðubúnir til þess að slíta sig lausa frá dönsku valdi, muni Búsáholdabyltingin kannski ekki fá sína fullu merkingu fyrr en síðar. Jafnframt ber Einar Már atburðina saman út af þeim byltingar- eða frjálsræðisanda sem lá í loftinu í Reykjavík á þessum tveimur ólíku tímum. Saga Jóns Steingrímssonar fléttast saman við umfjöllunarefni bókarinnar þannig að hans sögu er skeytt saman við sögu Jörundar til að lifga við ákveðið tímabil Íslands-sögunnar en líka vegna þess að Jón óhlyðnast yfirvöldum líkt og Jörundur. Og báðir þurftu þeir að svara til saka fyrir gjörðir sem þeir töldu góðverk.

Um náttúruhamfaraskáldsögurnar frá fyrri hluta annars áratugarins má kannski nota orð Antonios Gramsci um stjórn málaástandið á Ítalíu í kringum 1930: „Krisan felst nákvæmlega í þeirri staðreynd að hið gamla er að deyja og hið nýja getur ekki fæðst; á þessum umskiptatímum raungerast margvísleg sjúkleg einkenni.“⁵⁹ Að minnsta kosti virðast sögurnar allar snúast um dauða hins gamla en frásagnirnar enda áður en það er alveg ljóst hvað muni fæðast í staðinn. Næst snúum við okkur að því hvernig áherslan í hamfarafrásögnum breyttist á síðari hluta áratugarins að því leyti að áhuginn beinist mun frekar að langtímaáhrifum og afleiðingum hamfaranna.

Klofningur – náttúruhamfarir af mannavöldum

Skáldsögurnar frá fyrri hluta áratugarins leggja áherslu á tvö fyrstu stigin í módeli Victors Turner af samfélagslegum sjónleikjum, rof og krísu. Við greiningu náttúruhamfarafrásagna frá seinni hluta áratugarins kemur í ljós að þær beina athyglinni að næstu tveimur stigum, það er úrbótaaðgerðum sem samkvæmt Turner leiða annaðhvort til endursamþættingar eða klofnings. Niðurstaðan á fjórða stiginu ræðst sem sagt af því hvort samfélaginu takist með úrbótaaðgerðunum að leysa undirliggjandi ágreining. Turner

⁵⁸ Einar Már Guðmundsson, *Hundadagar*, Reykjavík: Mál og menning, 2015, bls. 177.

⁵⁹ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Quentin Hoare og Geoffrey Nowell Smith þýddu úr ítölsku, London: Elecbook, 1999, bls. 556.

lagði áherslu á að rannsóknir á umbreytingaskeiðum samfélaga ættu að huga sérstaklega að þriðja stiginu, þar sem ágreiningur samfélagssjónleiksins yrði mögulega leystur:

Spurðu hvort tiltækur búnaður til úrbóta sé fær um að takast á við krísuna og geti endurheimt, meira og minna óbreytt ástand eins og það var, eða að minnsta kosti komið á friði milli stríðandi fylkinga. Spurðu síðan, ef svo er, hvernig nákvæmlega? Og ef ekki, afhverju tókst það ekki? Það er á úrbótastiginu sem bæði pragmatískar aðferðir og táknrænar aðgerðir komast á hæsta stig. Á þessum tímapunkti er „sjálfsvitundin“ mest hvort sem við skilgreinum hina félagslegu einingu sem þjóðfélag, hóp, samfélag, samtök eða eitthvað annað og hún getur náð skerpu þess sem berst innikróaður fyrir lífi sínu. Úrbætur búa einnig yfir sínum þröskuldseiginleikum, sinni eigin útgáfu af því að vera „mitt á milli“ og sem slíkar bjóða þær uppá endurtekningu úr fjarlægð og gagnrýni á atburðina sem leiddu til „krísunnar“ og hún er samsett af. Þessi endurtekning getur verið með röklegu orðfæri dómsmáls, eða í myndhverfðu og táknrænu orðfæri helgisiðaaathafna, allt eftir eðli og alvarleika krísunnar.⁶⁰

Í öllum skáldsögunum sem hér er fjallað um frá seinni hluta annars áratugarins leiða úrbótaaðgerðir til klofnings. Ef hægt er að líta á skáldsögur sem táknrænan spegil fyrir tilraunir samfélagsins til að endursambætta þjóðar-sjálfsmyndina má því draga þá ályktun að úrbótaaðgerðirnar hafi þegar allt kemur til alls misheppnast. *Kaldakol* eftir Þórarin Leifsson og *Lifandilífslekur* eftir Bergsvein Birgisson fjalla báðar um tilraunir til að ráða bót á vanda sem skapast vegna eldgoss, þ.e.a.s. um það hvernig erlendir aðilar bregðast við krísu vegna náttúruhamfara á Íslandi en gera ástandið mun verra með viðbrögðunum. Hvor með sínum hætti fjalla þessar skáldsögur um endalok byggðar í landinu sökum eldgoss, en þótt lokaniðurstaðan í báðum bókunum sé að eyjan er skilin eftir mannláus, þá er það ekki vegna harðneskju náttúrunnar, heldur valda menn með viðbrögðum sínum endalokum Íslandsbyggðar. Séu þrjú stig umskiptaathafna í kenningu van Genneps mátuð við frásagnarfræði stórslysakvikmynda og hamfarafrásagna almennt, þá samsvara eftirþröskuldsathafnir að mörgu leyti raunum þeirra kvikmynda- og skáldsagnapersóna sem glíma við að fóta sig eftir heimsslit. Umbreyting heimsins kallar á endurnýjun sjálfsmyndar hjá persónum sem takast á við

⁶⁰ Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, bls. 40–41.

ný hlutverk í samfélaginu. Þótt þjóðin sé ekki fjarlægð af landinu í *Eylandi* eftir Sigríði Hagalín Björnsdóttur og *Seltu* Sölva Björns Sigurðssonar heldur lokist frá umheiminum á eyju í Atlantshafi, þá fjalla þær engu að síður einnig um klofning því að í báðum sögunum leiða hamfarirnar til þess að sjálfsmyndin klofnar með ýmsum hætti.

Kaldakol byrjar sem hreinræktuð náttúruhamfarasaga á fundi almanna-varna og er mjög líklega undir beinum áhrifum frá bandarískum eldgosamyndum á borð við *Volcano* (1997) og *Dante's Peak* (1997). Á kápunni er þessi tenging líka gefin til kynna. Hinar yfirvofandi hamfarir sem almanna-varnir vara við eru risaeldgos í nágrenni Reykjavíkur. Þegar líður á söguna kemur í ljós að höfundurinn er að leika sér með væntingar lesandans og snúa út úr greininni. Þegar upp er staðið eru ekki neinar náttúruhamfarir vegna þess að viðvörðunin var gabb og katastrófan í bókinni er alfarið orsökun af mönnum. Sagan virðist vera ádeila á stórfyrirtæki og þann eyðileggingarmátt sem felst í gróðasókn auðmagnsins, en líklega væri réttast að flokka söguna sem samsærishriller (e. *conspiracy thriller*) á borð við *The Ministry of Fear* eftir Graham Greene eða *The Firm* eftir John Grisham þar sem aðalpersónurnar uppgötva smám saman að veruleikinn sem blasir við þeim er ekki eins og hann sýnist og í raun niðurstaða af stórfelldu samsæri valdamikilla aðila. *Kaldakol* fellur þó ekki alveg að þeirri bókmenntagrein og kannski best að skilja hana sem stórt konsept listaverk sem snýr upp á greinar og er fyrst og fremst ádeila á íslenskt samfélag. Í lokin snýr bókin aftur í vísindaskáldsagnahaminn þegar söguhetjurnar snúa aftur til mannlausrar Reykjavíkur sem er vöktuð af vopnuðum þyrlum Kaldakols.

Skáldsagan endar á því að stórfyrirtækið Kaldakol hefur eignast Ísland. Þó er smá vonarglæta, sem felst í því að aðalpersónan Katla Rán hefur komist yfir svartan minniskubb sem inniheldur upplýsingar um samsærið. Sissú Brekkan sem safnaði saman öllum gögnunum útskýrir samsærið í stuttu máli þegar þær finna aftur kubbinn sem hafði týnst:

Í stuttu máli má segja að Kaldakol hafi leynt og ljóst ætlað sér að gera Ísland að verstöð sem mali gull fyrir fámenna elítu sem á sífellt meira í auðlindunum. Þetta stóð til löngu áður en Tempelhof datt upp í hendurnar á þeim á þennan fáránlega hátt. Nú á þorri þjóðarinnar að draga fram lífið við hörmulega aðstæður, það hefur þeim tekist með aðstoð völdugs fólks í Þýskalandi: alþjóðlegra fjárfesta með ítök í borgarlobbúismanum og lókal stjórnmalunum, allt í gegnum þennan Doktor Björn. Þessir fjárfestar eru alveg til í að

bíða nokkur ár meðan íslenska þjóðin rotnar á Tempelhof-velli svo lengi sem fjárfestingin skilar sér tilbaka eftir fjögur til fimm ár. Það er meira að segja búið að koma upp fölsuðu interneti svo íbúarnir hafa ekki hugmynd um hvað er í raun og veru að gerast í heiminum. Í óskiljanlegri megalómaníu sviðsettu þeir eldgos og Tempelhof-flugvöllur hefur verið seldur heimspressunni sem risalistaverk eftir Kollu XL en er í rauninni fangabúðir. Þar hefurðu það.⁶¹

Katla Rán gæti flett ofan af samsærinu ef hún gerði upplýsingarnar opinberar. En í sögulok er með öllu óvíst hvort Katla Rán vilji raunverulega bjarga Íslandi. Hinn fullkomni glæpur sem markar endalok íslensku þjóðarinnar virðist hafi verið framin.

Gjörningur listakonunnar Kollu-XL sem hún nefnir Algjört Ísland snýst um að afhjúpa hið sanna eðli Íslands og Íslendinga og byggir á þælingunni um að landið og þjóðin séu eitt allsherjar listaverk. Broddur ádeilunnar felst kannski helst í því að þannig er það á vissan hátt í raun og veru, það er þjóðarímyndir og sjálfsmyndir eru tilbúningur, jafnvel einhvers konar skáldskapur eða listaverk. Með tilliti til breyttrar sjálfsmyndar Íslendinga á tímabilinu eftir Hrun þegar túrisminn jókst gríðarlega er *Kaldakol* athyglisverð. Bókin fjallar með beinum hætti um ímynd Íslands og markaðssetningu landsins erlendis og vaxandi mikilvægi ferðaþjónustu í samfélaginu. Þórarinn þróar minnið um flutning allra Íslendinga til Jótlandsheiða. Í stað þess að flytja þjóðina vegna neyðar Móðuharðinda, eru Íslendingar fluttir burt svo þeir trufli ekki upplifun ferðamanna af landinu. Þjóðin verður að óæskilegum umhverfisáhrifum sem skerða hagsmuni þýskra ferðaþjónustufyrirtækja.

Kaldakol er að mörgu leyti sérkennilega samsett skáldsaga, en grófu línurnar í framvindu hennar ættu að virka kunnuglega fyrir marga Íslendinga. Frásagnarflétta þar sem byrjað er á óvæntu áfalli, sem hristir upp í þjóðinni en svo kemur í ljós að ekki er allt sem sýnist og áfallið var í raun orsakað af samsæri elítunnar um að ræna þjóðina landi sínu, er alveg hliðstætt við upplifun margra Íslendinga af Hruninu og eftirmálum þess. Tilkynning almannaþinganna í fyrsta kafla um yfirvofandi eldgos og rýmingu landsins er sambærileg við sjokkið þegar tilkynnt var að bankarnir riðuðu til falls og forsætisráðherra það Guð að blessa Ísland. Fólk upplifði þetta almennt sem óvæntar náttúruhamfarir, hliðstætt áfall og snjóflóðin á Flateyri og Súðavík eða Heimaeyjargosið. En þegar á leið og endalast var búið að fjalla um

⁶¹ Þórarinn Leifsson, *Kaldakol*, Reykjavík: Mál og menning, 2017, bls. 256–257.

Hrunið og ræða það og birta rannsóknarskýrslur þá breyttist skilningurinn. Það sem í fyrstu virtust vera náttúruhamfarir – einhvers konar grjóthrun eða skriðufall – fóru menn að upplifa sem risastórt bankarán þar sem siðlausir fjárglæframenn í félagi við spillta stjórnámamenn sviku þjóðina. Þórnari Leifssyni tekst með hinni ólíkindalegu sögufléttu að miðla nákvæmlega þessari upplifun.

Samkvæmt Vali Ingimundarssyni einkenndist baráttan um hvernig bæri að minnast sögunnar á árunum eftir Hrun af togstreitu ólíkra meta-frásagna. Annars vegar hafi vinstri menn skellt skuldinni á hægri öflin sem með ný-frjálsbyggjuvæðingu samfélagsins í stjórnartíð sinni hafi leitt samfélagið fram af hengifluginu. Á hinn bóginn hafi hægri menn bent á alþjóðlegu fjármálakreppuna og gáleysi bankamanna.⁶² Gunnþórunn Guðmundsdóttir hefur jafnframt bent á að náttúruhamfaramyndmálið sem oft hafi verið beitt í um-ræðunni þjóni í raun sögutúlkun hægrisins því það dregur úr áherslunni á ábyrgð einstakra geranda og stillir falli bankanna upp sem náttúruhamförum ofar áhrifavaldi manna.⁶³ Í þessu samhengi má spyrja hvort bókmenntir sem nýta sér náttúruhamfarir sem myndhverfingu fyrir Hrunið séu einnig að fjarlægja gerandann. Upplifunin sem Þórnari nær að lýsa í bók sinni endurspeglar í grófum dráttum skilning vinstri manna á atburðarásinni. Ekki síst það hvernig persónurnar uppgötva að hin opinbera frásögn um eldgos var notuð til að hylma yfir hinn raunverulega glæp á sama tíma og meirihluti þjóðarinnar heldur áfram að trú á náttúruhamfarirnar.

Í upphafi sögunnar eru sviðsettar björgunaraðgerðir. Rýming landsins er kynnt landsmönnum á þeim forsendum að það eigi að bjarga þeim frá eld-gosi líkt og Eyjamönnum árið 1973. Í endurliti, eftir að lesandinn hefur átt-að sig á samsærinu, fær þessi björgunaraðgerð allt aðra merkingu. Tilgangur aðgerðarinnar var ekki að leysa vanda íslensku þjóðarinnar sem hafði það fínt í byrjun bókar, heldur að ávaxta fé auðmanna. Með hliðsjón af kenningu Turners um samfélagssjónleiki má tala hér um klofning í tvennum skilningi. Annars vegar milli þjóðar og lands, en allir landsmenn eru fluttir á brott.

⁶² Valur Ingimundarson, „The Politics of Transitions, Memory, and Justice: Assigning Blame for the Crisis“, *Iceland's Financial Crisis. The Politics of Blame, Protest, and Reconstruction*, ritstj. Valur Ingimundarson, Phillippe Urfalino, og Irma Erlingsdóttir, London: Routledge, 2016, bls. 140–155, hér á bls. 141.

⁶³ Gunnþórunn Guðmundsdóttir, „„Precarious States of Being: The 2008 Financial Crisis in Álfrún Gunnlaugsdóttir's Siglingin um síkin and Conor O'Callaghan's Nothing on Earth“, *Iceland – Ireland: Memory, Literature, Culture on the Atlantic Periphery*, ritstj. Fionnuala Dillane og Gunnþórunn Guðmundsdóttir, Leiden/Boston: Brill, 2022, bls. 35–53, hér á bls. 42.

Hins vegar á milli alþýðunnar sem er leiksoppur í samsærinu og elítunnar sem tók þátt í því með útlendingum að svíkja þjóð sína. Í sögulok má samt sem áður líta svo á að þorri þjóðarinnar sé sameinaðri en nokkurn tímann fyrir sem hluti listaverksins Algjört Ísland á Tempelhof. Hún er þar í öllu falli í þröskuldsástandi sem enginn veit hvert leiðir.

Efnistökin eru að mörgu leyti svipuð í skáldsögu Bergsveins Birgissonar, *Lifandilífslæk*, sem flokkast þó frekar til hvað-ef-bókmennta og kannar sögulega atburði sem hefðu getað orðið.⁶⁴ Tillagan um að flytja Íslendinga á Jótlandsheiðar í Móðuharðindunum mun ekki hafa fallið í góðan jarðveg í kansallínu í Kaupmannahöfn⁶⁵ en í sögu Bergsveins fær brottflutningurinn hins vegar góðar undirtektir og aðalpersónan, Magnús Árelíus Egede, er send af stað til að gera skýrslur um mögulega útfærslu áætlunarinnar. Í lokin er ákveðið að flytja alla Íslendinga á brott enda var niðurstaðan gefin fyrirfram. En hver er tilgangur Bergsveins með því að breyta Íslandssögunni með þessum hætti?

Menn hafa lengi rökrætt hvort Ísland hafi í raun rétttri verið nýlenda Dana. Í gegnum tíðina hafa flestir svarað því neitandi þótt þannig hafi hún komið mörgum fyrir sjónir, sérstaklega útlendingum. Einnig hentaði það vel í sjálfstæðisbaráttunni að gera sem mest úr kúgun Dana á Íslendingum.⁶⁶ Íslendingar eru því í þeirri þversagnakenndu stöðu að sjá sig á víxl sem evrópska menningarþjóð og fórnarlömb nýlendustefnu.⁶⁷ Það má einnig velta fyrir sér hvort Íslendingar séu með þessu að hreinsa sig af hvítri skömm eftirlendufræðanna með því að skipa sjálfum sér í fórnarlambssætið. Í þessu samhengi mætti einnig benda á hvernig ýmsir hafa viljað hvítþvo Íslendinga af ábyrgð á Hruninu með því rekja fall bankanna til aðgerða bresku ríkistjórnarinnar sem setti þá á lista yfir alþjóðleg hryðjuverkasamtök.⁶⁸ Hugsanlega má greina sögu Bergsveins í þessu samhengi eftirlendustefnu og Hrunsins.

⁶⁴ Karen Hellekson, „Alternate History“, bls. 453–457.

⁶⁵ Lýður Björnsson, „18. öldin“, *Saga Íslands VIII*, ritstj. Sigurður Línadal, Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag: Reykjavík, 2006, bls. 1–189, hér á bls. 221–222.

⁶⁶ Guðmundur Hálfðanarson, „Var Ísland nýlenda?“, *Saga* 52: 1/2014, bls. 42–75; sjá einnig Sumarliði Ísleifsson, *Í fjarska norðursins – Ísland og Grænland: viðborfasaga í þúsund ár*, Reykjavík: Sögufélag, 2020, bls. 26–29.

⁶⁷ Íris Ellenberg, „Somewhere Between “Self” and “Other”: Colonialism in Icelandic Historical Research“, *Nordic Perspectives on Encountering Foreignness*, ritstj. Anne Folke Henningsen, Leila Koivunen og Taina Syrjämaa, University of Turku: 2009, bls. 99–114.

⁶⁸ Sjá Guðni Elísson, „Vogun vinnur...: Hvar liggja rætur íslenska fjármálahrunsins?“, bls. 119.

Söguna mætti þá ef til vill skilja sem hluta af þeirri tilhneigingu á Íslandi nútímans að endurhugsa fortíðina og sjálfsmyndina þannig að Íslendingar séu skrytnir eyjaskeggjar á fjarlægri eldfjallaeyju. Kristín Loftsdóttir hefur skrifað um íslensku þjóðina sem bragðaref (e. *trickster figure*) sem sveiflast á milli andstæðra póla þess að flokkast í hópi nýlenduvelda og fyrrum nýlendna eða þróaðra og vanþróaðra ríkja. Þjóðarsjálfsmyndin mótast að viti Kristínar af þránni eftir að tilheyra fyrri hópnum og á sama tíma óttanum við að vera álitinn tilheyra hinum síðari. Þessa stöðu Íslendinga má rekja langt aftur í aldir og kemur sterkt fram á tíma sjálfstæðisbaráttunnar á 19. öld, en líka á góðæristímanum og hrunsárunum í byrjun 21. aldar. En Kristín heldur því fram að eftir hrun hafi sjálfsmynd Íslendinga sem höfðu á bóluárunum litið á sjálfa sig sem yfirburðarþjóð í Vesturheimi breyst á þann hátt að hugmyndin um hið exótíska Ísland sem alltaf hafði mætt mótþróa varð stærri hluti af sjálfsmyndinni. Leiðin út úr kreppunni fólst samkvæmt henni að stórum hluta í þessu, til dæmis í gegnum sjálfsmyndarsköpunina í kringum markaðsetningu Íslands sem spennandi áfangastaðar fyrir ferðamenn.⁶⁹

Í *Lifandilíflæk* eru viðbrögð yfirvalda við hamförunum líklega verri en náttúruhamfarirnar sjálfar. Þessa fullyrðingu má heimfæra á alls kyns náttúruhamfarir því að mannfalið veltur iðulega á getu samfélagsins til að mæta þeim. Í þessu má greina ákveðna samsvörun við kenninguna um aðgerðir bresku ríkisstjórnarinnar, það er beiting hryðjuverkalaganna, hafi haft úrslitaáhrif á fall íslensks efnahagslífs.⁷⁰ Á endanum er það „hið konunglega rentukammer“ en ekki eldfjallið sem samþykkir „brottf lutning hinna «tjenestdyktige» innbyggjara“ og orsakar „hin[a] alger[u] eyðing[u] lands og þjóðar.“⁷¹

Persónan Magnús Árelíus Egede sem fer til skýrslugerðar norður á Strandir virðist innblásinn af Magnúsi Stephensen sem á sínum tíma var sendur til að gera skýrslu um Skaftárelda. Hann er sonur dansks kaupmanns og íslenskrar eiginkonu. Hann elst upp í Danmörku og stefnir á embættismannaferil þar en talar bjagaða íslensku sem hann nam af móður sinni. Magnús Árelíus setur sér það markmið að mæla breiddargráður og vill helst komast á nyrsta odda Vestfjarða. Ferðasaga Magnúsar er á ýmsan hátt samþæringleg skáldsögu Joseph Conrad, *Innstu myrkur*, þar sem sjómaðurinn Mar-

⁶⁹ Kristín Loftsdóttir, *Crisis and Coloniality at Europe's Margin*, bls. 17–29.

⁷⁰ Petta er t.a.m. ein af niðurstöðunum í skýrslu Hannesar Hólmsteins Gissurarsonar um erlenda áhrifaþætti Hrunsins. Sjá Hannes Hólmsteinn Gissurarson, „The 2008 Icelandic Bank Collapse: Foreign Factors“, Reykjavík: Félagsvísindastofnun, 2018.

⁷¹ Bergsveinn Birgisson, *Lifandilíflækur*, Reykjavík: Bjartur, 2018, bls. 289.

low siglir sífellt lengra og lengra inn í myrkviði Afríku eftir Kongófljóti í leit að hinum dularfulla Kurtz. Nema hið exótíska norður kemur í stað frumskógarins og í innstu myrkrum Strandasýslu býr Hallvarður sem lifir þar útópísku lífi með fjölskyldu sinni.

Magnús Árelíus er klofinn einstaklingur: bæði Dani og Íslendingur, nýlenduherra og nýlendubúi, vísindamaður og skyggn. Hann er danskur Íslendingur og því ekki sannur Íslendingur og forboði þess hvernig íslensk sjálfsmynd muni glatast í Danmörku. Í upphafi ferðarinnar leitar hann að nyrstu breiddargráðunni um leið og hann aflar efnis í skýrslu, en þess í stað finnur hann drauga, ástina í örmum mállausu stúlkunnar Sesselju og síðast en ekki síst engan sem vill láta bjarga sér. Magnús Árelíus er í stöðu nýlenduherra sem kemur í vanþróað land og býður hjálp sína fólki sem vill ekki láta hjálpa sér og verður móðgaður þegar innfæddir vilja ekki greiða götu hans:

«Við koma að hjálpe ukkur,» sagði hann með sínum sérstaka talanda. Við verðum úti í nótt, drengir, má vera að okkur vísindamenn kali við túnfótinn hér. Hingað komnir með ljós skynsemi og hagsældar að fórna oss til að bæta hag innbyggjaranna, að mæla út hafnir hér svo skip geti komið – okkur er úthýst! (115)

Hornstrandir er stærsta landsvæði Íslands sem eitt sinn var í byggð en er nú eyði. Það er því á vissan hátt hluti fyrir heild og stendur fyrir það yfirgefna Ísland sem lýst er í síðasta kafla *Lifandi lífsleaks*. Þar lýsir sögumaður því hvernig Ísland fer í eyði í „hreinsunum“ eftir Skaftárelda en seinustu Íslendingarnir verða eftir á Ströndum og sögur ganga um að Strandamenn lifi áfram lengi í landinu sem einhvers konar útilegumenn. Hliðstæð 19. aldar Íslandssaga er svo mótuð af rómantískri fagurfræði, því „danskir aðalsmenn tóku að fá augastað á landinu, snortnir af kenningum rómantíkur um fegurð fjalla.“ (291) Þeir hófu að „kaupa upp lundur í öllum landshlutum fyrir sín lüst-hús og skrudgarða“ (291). Strandir eru síðar eina svæðið sem ekki tekst að selja bandarískum stórfyrirtækjum undir stóriðju á 20. öld, og kemur því til greina sem landsvæði Nýja-Íslands þegar líf hleypur í sjálfstæðisbaráttu Danmerkur-Íslendinga á 21. öld. Þegar öllu er á botninn hvolft er *Lifandi lífsleakur* kannski ákall um að vernda landið fyrir ágangi ferðapjónustu, sem rómantísku aðalsmennirnir eru tákn fyrir og stóriðju bandarísku stórfyrirtækjanna. Að þessu leyti vísar skáldsagan á margvíslegan hátt í deilurnar um Hvalárvirkjun í Ófeigsfirði á Ströndum.⁷²

⁷² Bergsveinn hefur beitt sér með beinum hætti í umræðunni um Hvalárvirkjun.

Skáldsögur Bergsveins Birgissonar og Þórarins Leifssonar hverfast um óttann við að íslenska þjóðin muni í raun líða undir lok ef hún verður látin yfirgefa landið. Hér er það landið sjálft, eldfjallaeyjan, sem er tilvistargrundvöllur og sameiningartákn íslensku þjóðarinnar, ólíkt sjálfstæðisbaráttunni þar sem áherslan var öll á söguna, bókmenntirnar og tungumálið. Þetta er að mörgu leyti í samræmi við það sem Guðmundur Hálfðánarson hefur skrifað um endurnýjun íslenskrar þjóðernishyggju sem umhverfisverndarstefnu, þ.e.a.s. að þjóðrækni sæki í auknum mæli innblástur til náttúru Íslands og snúist um baráttu fyrir verndun landsins.⁷³

Í stað þess að allir Íslendingar séu fluttir úr landi valda hamfarirnar í *Eylandi* eftir Sigríði Hagalín Björnsdóttur því að íbúarnir einangrast á eyjunni.⁷⁴ Ef flokka ætti *Eyland* til ákveðinnar bókmenntagreinar væri hægt að kalla hana póst-apókalyptíska skáldsögu með ólandsáherslum.⁷⁵ Sagan hverfist um óskilgreindar hamfarir á svipaðan hátt og í sögu Cormacs McCarthy, *The Road*, en hugurinn leitar vissulega að tengingu við Hrunið og gosið í Eyjafjallajökli og jafnframt til táknrænnar innilokunar landsins á tímum Ice-save deilunnar við Breta og Hollendinga. Á þann hátt minnir útvarpserindi ráðherrans Elínar Ólafsdóttur til þjóðarinnar strax eftir hamfarirnar töluvert á „Guð blessi Ísland“ ræðu Geirs H. Haarde. Aðrar sögulegar skírskotanir í samtímamann má finna. Frásögn Hjalta/Svanga byrjar til dæmis á upprifjun

---

Bæði með þátttöku í náttúruverndarsamtökunum Rjúkandi og blaðaskrifum, sjá t.d. „Hvalárvirkjun og efnahagslögmálin“ í *Stundinni* 16.05.2018, og „Böðulsmérki til bráðabirgða“ í *Fréttablaðinu* 22.07.2019. En áhugi Bergsveins á Ströndum nær lengra aftur. Skáldsagan *Landslag er aldrei asnalegt* frá 2003 byggir til að mynda á reynslu hans sem trillusjómanns í Árneshreppi nokkur sumur.

⁷³ Guðmundur Hálfðánarson, *Íslenska þjóðríkið: Uppruni og endimörk*, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Reykjavíkurakademían, 2007 [2001], bls. 211–216.

⁷⁴ Sigríður Hagalín Björnsdóttir, *Eyland*, Reykjavík: Benedikt, 2016.

⁷⁵ Claire P. Curtis hefur skilgreint póst-apókalyptískan skáldskap sem hvers kyns frá-sögn „sem fjallar um hvernig fólk byrjar upp á nýtt eftir endalok lífs á jörðinni eins og við þekkjum það“. Heimsslitaatburðurinn eða atburðirnir valda samkvæmt Curtis „röttækri breytingu á grundvallarlífsskilyrðum mannsins“, en „hann þarf ekki að fela í sér tortíningu allra manna og ekki heldur eyðileggingu allra mögulegra aðstæðna mannlegs lífs.“ Hún telur jafnframt að „póst-apókalyptískur skáldskapur [sé] staðsettur á krossgötum á milli vísindaskáldskapar, hryllings og útópíu/dystópíu“. Sjá Claire P. Curtis, *Postapocalyptic Fiction and the Social Contract: “We’ll Not Go Home Again”*, Plymouth: Lexington Books, 2010, bls. 5–7. Harpa Rún Kristjánsdóttir kallar reyndar *Eyland* „samtímahrollvekju“ sem sækir í ríku mæli til ólandssagna-hefðarinnar“, sjá *Er mannskepan missir völdin: Þróun og greining íslenskra ólandssagna fyrir fullorðna*, MA-ritgerð í almennri bókmenntafræði við Háskóla Íslands, 2018, bls. 62.

hans á því hvar hann var staddur þegar hann frétti af árásinni á tvíburaturnana í New York árið 2001 og á nokkrum stöðum er vísað til flóttamanna-krísunnar vegna borgarastríðsins í Sýrlandi.

Í allri umfjöllun um *Eyland* hefur mest áhersla verið lögð á þessa samfélagslegu vídd og hvernig þjóðin glímir við að bjarga sér í einangruðu landi.⁷⁶ Það er þó einungis önnur hlið sögunnar því í aðra röndina flakkar sjónarhornið á milli nokkurra aðalpersóna sem mynda þverskurð af samfélaginu eins og algengt er í hamfaramyndum. Þótt átta ólík sjónarhorn komi fyrir í skáldsögunni fær frásögn Hjalta langmest pláss. Sagan lætur ekkert uppi um hvers vegna heimurinn hverfur og það er aldrei útskýrt. Mögulegar skýringar eins og kjarnorkustríð eða ofureldgos geta ekki skýrt atburðinn vegna þess að ekki tekst að finna neinar vísbendingar svo sem geislun eða ösku. Eylandið hefur einnig táknrænar víddir því að í upphafi sögunnar hefur María yfirgefið Hjalta eftir að hún sannfærist um að hann sé ekki fær um að sinna börnunum hennar. Hjalti gæti því, ekki síður en Ísland, verið eylandið sem titillinn vísar til vegna þess að hann á erfitt með að tengjast fólki og stofna fjölskyldu. Þá mætti skilja náttúruhamfarirnar sem speglun á sálarlífi Hjalta og að sagan gerist á einhverju plani í ímyndun eða undirvitund hans. Í frásagnarfræðinni er grundvallarbygging frásagna oft útskýrð þannig að í upphafi raskist jafnvægið, svo geri persónurnar allskonar hluti þangað til að sagan nái nýju jafnvægi og endi. Í byrjun *Eylands* fer María frá Hjalta og umheimurinn allur hverfur. Þar með hefur jafnvægi raskast og meginatburðarásin hefst. Í lokin stingur Hjalti af og hefur sjálfsþurftarbúskap í afskekktum firði. Hið nýja jafnvægi í sögulok myndast þegar Margrét Maríudóttir, sem hefur gengið í gegnum margt og breyst úr barni í ungling, kemur til Hjalta í eyðifjörðinn. Hún kemur með önnur börn með sér og Hjalti kennir þeim að stunda búskap. Með því að sýna áhuga á velferð barnanna má segja að hann taki loksins að sér föðurhlutverkið og bæti úr því sem upphaflega olli því að María yfirgaf hann.

Á samfélagslega planinu fjallar *Eyland* hins vegar augljóslega um viðbrögð þjóðarinnar við þessum dularfullu náttúruhamförum og tilraunir manna til að lifa af í einangruðu landi. Söguna má þannig bæði túlka sem sjálfsmyndarkrísu Hjalta og íslensku þjóðarinnar. Ólíkt flestum af þeim

⁷⁶ Sjá t.d. Hjalti Hugason, „Samtímagreining með síðfræðilega undirtóna“, *Hugrás*, 2016, sótt 08.09.2020 af <https://hugras.is/2016/11/samtimagreining-med-sidfræðilega-undirtona/>, Már Mátsson Maack, „Dystópían Ísland“, *Bókmenntavefurinn*, 2016, sótt 28.04.2020 af <https://bokmenntaborgin.is/umfjollun/eyland>, og Erna Agnes, *Lestrarklefinn*, 2019, sótt 28.04.2020 af <https://lestrarklefinn.is/2019/03/18/dosamatur-lyfjaskortur-og-dystopiskur-raunveruleiki/>.

skáldsögum sem hér hefur verið fjallað um sýnir *Eyland* þjóðernishyggjuna í neikvæðu ljósi. Þar sem Íslendingar eru örþjóð er íslenska þjóðernishyggjan yfirleitt talin saklaust fyrirbæri. En hún verður að hryllingi þegar stærðarhlutföll heimsins breytast og útlendingar eru skyndilega komnir í minnihluta. Í slíkum heimi þróast þjóðernishyggjan hratt út í fasisma og þjóðernishreinsanir. Ísland er nú skyndilega orðið að smækkaðri mynd heimsins, með mörgum af þeim vandamálum sem Íslendingar fylgjast venjulega með úr fjarlægð í gegnum sjónvarpsfréttir, eins og stríði, hungri og flóttamannakrísu.⁷⁷ Þjóðin verður líkt og í *Kaldakoli* og *Lifandilífslæg* að flóttamönnum þegar hún er rekin úr borginni út á land til að sinna matvælaframleiðslu. En það mætti líka túlka sem afturhvarf til fortíðar, eins og sést til dæmis á því að sjálfsþurftarbúskapur Hjalta/Svanga í eyðifirðinum svipar töluvert til aðstæðna Jóns Steingrímssonar í *Jóni* og Björns Halldórssonar í *Gestakomum*. Þetta veldur einhvers konar sjálfsmýndarumskiptum þar sem Ísland færirst úr einu andstæðuparinu í annað hvað varðar flokkana Vesturlönd / þriðji heimur, friður / stríð, velsæld / fátækt. Ísland er nú ekki lengur „svo langt frá heimsins vígaslóð“ eins og segir í ættjarðarkvæði Huldu, heldur er landið bókstaflega heimsins vígaslóð.⁷⁸

Sagan endar í klofningi því að lítill hópur, andspyrnuhreyfing, klýfur sig frá samfélaginu og hefur sjálfsþurftarbúskap í eyðifirði. Þó að öll þjóðin sé í sama landi, þá eru að minnsta kosti tveir hlutar hennar klofnir frá. Annars vegar eru allir sem eru af erlendu bergi brotnir settir um borð í skip og sendir út í dauðans óvissu út á rúmsjó. Hins vegar flýja þeir sem eru ósáttir við stjórnvöld og björgunarsveitirnar, eins og Hjalti og Mara/Margrét Maríudóttir og unglíngarnir, út í óbyggðir, en eins og Harpa Rún Kristjánsdóttir bendir á endar gagnrýna ólandssagan yfirleitt þannig að hluti samfélagsins klýfur sig frá og gerir tilraun til að stofna nýtt samfélag.⁷⁹

Að endingu má segja að skáldsagan sviðsetji í senn ótta við að náttúruhamfarir geti valdið aðstæðum þar sem fasisminn leysist úr læðingi og ótta við að skilnaður valdi því að karlmaðurinn geti ekki verndað konuna og börnin fyrir afleiðingum hamfaranna. Boðskapurinn í *Eylandi* er því á margan hátt öfugur við það sem við sjáum í sögulegu skáldsögunum frá upphafi áratugarins, *Jóni* og *Gestakomum*, þar sem menn náðu að spjara sig furðuvel þrátt fyrir einangrun frá heiminum. Það sem er ólíkt í þessum bókum er að

⁷⁷ Á þetta bendir Hjalti Hugason í sínum ritdómi „Samtímagreining með siðfræðilega undirtóna“.

⁷⁸ Hulda, *Ljóð og laust mál*, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands – Menningarsjóður, 1990, bls. 233.

⁷⁹ Harpa Rún Kristjánsdóttir, *Er mannskepnan missir völdin*, bls. 14–15.

vonin um betri heim er í algerri mýflugumynd í *Eylandi*, á meðan trúin á framfarir og von um betri tíma er gegnumgangandi hjá persónunum í *Gestakomum* og *Jóni*. Ólíkt fyrrnefndum skáldsögum er *Eyland* dystópísk saga en endurspeglar líka framtíðarsýn samtíðarinnar þar sem loftslagsbreytingar og afleiddur flóttamannavandi veldur því að erfitt er að sjá fyrir sér framtíðina sem tíma framfara.

Sögumennirnir í skáldsögum *Gestakomum* og *Seltu* eftir Sölva Björn Sigurðsson eru báðir gamlir menn sem standa á grafarbakkanum. Munurinn á þeim er að Björn Halldórsson er staddur í Móðuharðindunum miðjum og horfir fram til nýrra tíma upplýsingar, en landlæknirinn í *Seltu* horfir rúmlega fimmtíu árum síðar aftur til þeirrar eftireldaaldar sem fylgdi Móðuharðindunum án teljandi framfara fyrir land og þjóð. En þegar ytri tíminn er tilgreindur í *Seltu* eru Skaftáreldar ávallt viðmiðið:

„Jú, ég held að það sé sagt að Aðalbjörn Hásson hafi komið hingað til lands á demí... Bíddu, mér var sagt þetta. Já. *Á demíaldar mem-brens Eldanna*.“

„Anno 1833, semsagt.“

„Þú kannt betur að telja en ég, læknir, en ég held að það hafi verið fyrir sex árum.“⁸⁰

Víða í sögunni er litið aftur til Skaftárelða og minnst á hvernig hitt og þetta er síðan: „svona hefur þetta raunar oft verið eftir elda“ (66), „á þessum eftireldadögum“ (68), „aðeins fáeinum áratugum eftir Elda“ (120), „[t]olerans fyrir þeim sem ekki kunna að fara með ljá í sextán klukkutíma á sumarsólarhring er ekki mikill eftir Elda“ (166), „brekkur sem hafa grænkað eftir Elda“ (224). Að lokum er nýyrðið eftireldaöld notað um fyrstu áratugi 19. aldar: „[...] við lífum á eftireldaöld í harðgerðu landi [...]“ (242) Helstu atburðurnir gerast þegar ekkert meiri háttar eldgos er nálægt í tíma, en með því að tala um eftireldaöld sviðsetur sögumaðurinn atburðina í ákveðnum skilningi eftir heimsslit.

Landlæknir er sögumaður bókarinnar og virðist hann vera lauslega byggður á ævi Sveins Pálssonar sem var um tíma settur landlæknir en lengst af fjórðungslæknir Suðurlands og búsettur í Vík í Mýrdal eins og landlæknirinn í *Seltu*. Sveinn Pálsson lést árið 1840, en fæddist 1762 og upplifði Skaftárelða og Móðuharðindin sem ungur maður áður en hann fór utan til læknisnáms í Kaupmannahöfn. Æviferill sögumannsins í *Seltu* er svipaður

⁸⁰ Sölvi Björn Sigurðsson, *Selta*, Reykjavík: Sögur, 2019, bls. 22.

og ekki úr vegi að segja að hann, líkt og Sveinn, hafi lifað og starfað á eftir-eldaöld.

Hér að ofan var bent á að *Eyland* hefjist á tvennum hamförum, persónulegum og samfélagslegum. Með hliðstæðum hætti upplifir landlæknirinn í *Seltu* tvö áföll sem ungur maður. Fyrst Móðuharðindin en svo lendir hann í miklum raunum í læknanáminu undir handleiðslu hins illa Jons Himmelwunder. Á þeim árum tekur hann þátt í ógeðfelldum rannsóknum á líkómum fólks sem hann kemst síðar að raun um að Himmelwunder hafi myrt. Lærifaðir hans myrti einnig eiginkonu sína og misnotaði dóttur sína. Sögumaður verður ástfanginn af dótturinni, H. Sophie, og biður um hönd hennar og hyggst flytja með henni til Íslands og taka með sér systur hennar (og dóttur) Ohne-Lise og bjarga þeim þannig frá föður sínum. Versta áfallið í lífi hans er að þessi áætlun misheppnast og hann týnir systrunum sem hann ætlaði að gæta. Hann fær læknisembættið á Íslandi en tekur með sér Mister Undertaker þótt að sá hafi selt Ohne-Lise í hendur belgísku barnaræningja. Líf landlæknis eftir heimkomu er gleðisnautt og einmanalegt hark. Hann er búinn að gráta hlutskipti sitt í um 40 ár þegar hann skrifar skýrsluna til Félagsráðsins í Kaupmannahöfn sem er texti skáldsögunnar.

Eins og komið hefur fram er hægt að túlka *Eyland* með þeim hætti að hún gerist að einhverju leyti í höfði aðalpersónunnar þar sem engin leið er að útskýra hamfarirnar sem valda hvarfi heimsins með náttúrulegum rökum. Söguflétta *Seltu* gengur að sama skapi miklu betur upp ef gert er ráð fyrir að hún eigi sér að mestu leyti stað í höfði sögumannsins. Fyrir utan náttúruhamfarirnar er flest annað í *Eylandi* trúverðugt, nema ef vera skyldi hröð og snurðulaus valdataka fasista. Í *Seltu* eru flestir atburðir hreinlega fjarstæðukenndir, til að mynda persónan Aðalbjörn Hásson og allt sem honum viðkemur. Soffía Auður Birgisdóttir endar ritdóm sinn um skáldsöguna í *Tímariti Máls og menningar* á athyglisverðri túlkun sem kannski er eina leiðin til að láta alla þræðina koma heima og saman:

Sú túlkun gengur sem sagt ágætlega upp að skýrslan *Selta* sé draumsýn gamals og lasburða manns sem liggur í rúmi sínu, sprautar sig með laudanum til að lina þjáningar berklasjúkdómsins sem á hann herjar, og hittir í vímunni aftur kæra ástvini sem hann glataði fyrir áratugum. Hin ævintýralega skýrsla hans væri þá lýsing á köfun hans sjálfs inn á við, inn í það „hræ“ sem hann er orðinn.⁸¹

⁸¹ Soffía Auður Birgisdóttir, „Salt og ljós, vaka og draumur“, *Tímarit Máls og menningar* 3/2020, bls. 135–136.

Soffía Auður vekur einnig athygli á samsvörun á milli landlæknis og vinar hans Mister Undertaker sem gæti verið lykill að skilningi á sögunni. Nefnilega að þegar Undertaker segist ætla að leita að ambursteinum í hvalshræinu svarar landlæknirinn með eftirfarandi hugleiðingu: „Þú segist vilja kafa inn í hræ. Kannski er það okkar stóra metafóra, okkar tveggja.“ (64) Þeir eiga það sem sagt sameiginlegt að kafa inn í hræ. Sé haft í huga að stórir hlutar skýrslunnar eru hugarburður landlæknis þá getur maður spurt sig hvort herra Undertaker sé raunverulega til eða hvort líkindi þeirra stafi jafnvel af því að hann sé önnur hlið á persónuleika landlæknis. Forskeytið „Mister“ sem er alltaf sett framan við nafn vinarins er kannski vísun í sögu Robert Louis Stevenson um Dr. Jekyll sem átti það til að breytast í Mr. Hyde. Kannski má skilja Mister Undertaker í senn sem hliðarsjálffur og andhverfu landlæknis þar sem markmið hans sem læknis er að koma sjúklingunum ekki í hendur grafarans. Hlutverk hliðarsjálfsins gæti jafnframt verið að vera blóraböggull fyrir óhæfuverk sem hann vann í þjónustu Jons Himmelwunder og hann getur ekki horfst í augu við að hafa sjálfur framkvæmt. Landlækni tókst aldrei að finna aftur Ohne-Lise, en hugsanlega var það líka hann sjálfur sem tapaði henni í spilum, það er að segja ef við gefum okkur að Mister Undertaker sé annað sjálf hans. Skömmun yfir að hafa glatað systurinni gæti skýrt hvers vegna hann tekur aldrei aftur saman við H. Sophie. Vegna þeirra hamfara sem hafa rústað lífi hans lifir landlæknir einmana lífi í Mýrdalnum með hliðarsjálfi sínu. Í hárrí elli skrifar hann skýrslu þar sem hann blandar saman lýsingum af læknisstörfum og dagdraumum kyntum af óþímneyslu þar sem hann hittir aftur H. Sophie, Ohne-Lise og eignast afkomendur, þ.e. drenginn sem skolaði á fjörur. Að minnsta kosti eru þeir hlutar skýrslunnar sem fjalla um drenginn og þær systur svo fjarstæðukenndir að þeir geta varla átt sér stað neins staðar nema í órum sögumannsins. Sú staðreynd að óskir landlæknis um að hitta aftur systurnar rætast í skýrslunni styður jafnframt þá skoðun að hún sé byggð á dagdraumum því það er einmitt kenning Freuds að óskauppfylling sé eðli allra drauma.⁸²

Landlæknir verður aldrei heill eftir þau áföll sem hann upplifir sem ungur maður. Hann virðist hafa þróað með sér klofinn persónuleika til að geta horfst í augu við fortíð sína og á erfitt með að greina á milli veruleika og ímyndunar. Þetta endurspeglast síðan í stöðu lesandans sem á einnig erfitt með að greina á milli þess sem gerist í raun og hins sem gerist í dagdraumum

⁸² Sigmund Freud, *Die Traumdeutung*, Frankfurt am Main: Fischer, 1991, bls. 136–146.

landlæknisins. Það má því segja að endurminningar landlæknisins einkennist af endalausri leit og viðleitni til að bæta fyrir það sem gerðist í fortíðinni, þótt hann finni aldrei neinar lausnir á vandamálum sínum og elskendurnir séu að eilífu aðskildir.

Í *Seltu* er 19. öldin sviðsett sem póst-apókalyptískt sögusvið eftir eldgos. Kannski er það ekki jafn nýstárlegt og það kann að virðast. Mætti ekki segja að Jónas Hallgrímsson leggi ákveðnar línur í kvæðinu „Íslandi“ í fyrsta hefti *Fjölmis* 1835: „Hvar er þín fornaldar frægð, frelsið og manndáðin best?“ Eða þegar hann bætir þessum línnum við síðar í kvæðinu:

En á eldhrauni upp, þar sem enn þá Öxará rennur
ofan í Almannagjá, alþing er horfið á braut.
Nú er hún Snorrabúð stekkur og lyngið á lögbergi helga
blánar af berjum hvurt ár, börnum og hröfnum að leik.⁸³

Að sviðsetja 19. öld líkt og hún komi á eftir heimsslitum rímar þegar allt kemur til alls ágætlega við sögusýn þjóðernishyggjunnar um niðurlægingarskeiðið sem ríkti frá lokum sögualdar þar til sjálfstæðisbaráttan hófst. Að sama skapi hefur annar áratugur 21. aldar orðið að öðru niðurlægingarskeiði í hinni þjóðernissinnuðu sögusýn, eins og sést á því að sumir hafa farið að tala um hið svokallaða Hrun.⁸⁴ Ef Móðuharðindin í *Gestakomum* í *Sauðlauksdal* spegla þjóðfélagslegan veruleika ritunartímans má á svipuðum nótum halda því fram að hugtakið „eftireldaöld“ spegli annan áratug 21. aldar í heild, sem þá mætti kalla eftirhrunsáratuginn.

Lokaorð

Snúum okkur nú aftur að upphafsspurningu umfjöllunarinnar: Hvers vegna komu út svona margar skáldsögur um náttúruhamfarir á öðrum áratug 21. aldar? Hér hefur hin háa tíðni verið tengd úrvinnslunni á þeim sögulegu atburðum sem kenndir eru við Góðærið, Hrunið og eftirmál þess. Að þessu leyti líkist blómatími íslenskra náttúruhamfaraskáldsagna gullöld bandarískra stórslysakvikmynda á áttunda áratugnum, sem iðulega hefur verið tengd þjóðfélagsumbrotum á tímum Víetnamstríðsins. Þótt engin af þeim skáldsögum sem hér hafa verið greindar fjalli beint um Hrunið þá verður

⁸³ Jónas Hallgrímsson, *Ritverk I*, Reykjavík: Svart á hvítu, 1989, bls. 63.

⁸⁴ Varðandi bælingu niðurlægingarskeiðsins í Íslandssögunni bendi ég á grein Högna Óskarssonar, „Freud í hvunneginum: bæling, maður og samfélag“, *Ritið* 2/2003, bls. 9–23.

merking þeirra ekki skilin til fulls nema í samhengi við þá atburðarás. Allar þessar sögur spegla veruleikann á sinn hátt og nákvæmur lestur þeirra veitir nýtt sjónarhorn á þá margháttuðu krísu sem íslenskt samfélag gekk í gegnum á þessum árum. Greining skáldsagnanna gefur til kynna að undirliggjandi krísa hafi ekki verið leyst heldur hafi endanleg niðurstaða samfélagssjónleiksins verið klofningur sjálfsmyndarinnar. Ef litið er á skáldsögurnar sem úrbótaaðgerðir í skilningi Turners þá mistókst þeim, ekki síður en öðrum slíkum inngrípum, að endursamþætta ólíka hluta sjálfsmyndarinnar. Enda þótt náttúruhamfarir haldi áfram að vera algengar í skáldsögum bendir ýmslegt til að nú þegar nýr áratugur er genginn í garð hafi skáldsagnahöfundar sagt skilið við uppjör Hrunsins.

Í ljósi þeirrar örlogaríku plágu sem nú gengur yfir heimsbyggðina má spyrja sig hvort pestin verði nú algengasta gerð hamfara í skáldsögum. Frumgerðir þeirrar skáldskapargreinar eru þegar komnar fram í íslenskum skáldskap, það er fyrrnefndar skáldsögur Gunnars Gunnarssonar og Sjóns um spænsku veikina og *Urðarmáni* eftir Ara Jóhannesson. Í þessum sögum sem sviðsetja atburði á haustdögum í Reykjavík árið 1918 hefur vægi eldgossins í Kötlu orðið sífellt minna. Það var sínálægt í sögu Gunnars, en hefur minna vægi í hinum tveimur. Að auki sker *Urðarmáni* sig úr þeim eldgosaskáldsögum annars áratugarins sem hér hafa verið greindar fyrir það að hún virðist ekki vera í neinu samtali við Hrunið, heldur spáði með býsna nákvæmum hætti fyrir næstu stóru hamförum. Skáldsagan, sem kom út haustið 2019, hefst á því að í mars árið 2020 berst kórónuveira frá Kína til landsins og það leiðir til upprifjunar á spænsku veikinni hundrað árum fyrir. Sigríður Hagalín Björnsdóttir horfði líka í kristalskúlu á meðan hún skrifaði *Eldana: Ástina og aðrar hamfarir*. Í þeirri skáldsögu sem kom út fyrir jólin 2020 fer að gjósa á Reykjanesskaga með óhugnanlega líkum hætti og átti eftir að gerast á vormánuðum 2021. Þessar nýlegu bækur benda til þess að hamfaraskáldskapur muni í ríkari mæli horfa fram á veginn fremur en að vera mótaður af Hruninu. Framtíðin er farin að vitrast skáldunum og skáldskapurinn tekur óðum á sig mynd spádóma. Þegar meta skal aðsteðjandi ógnir ættu almannavarnir ef til vill að lesa skáldsögur öðru fremur.

ÚTDRÁTTUR

Greinin reynir að svara spurningunni hvers vegna svo margar íslenskar skáldsögur áratugarins 2010–2019 hafi fjallað um náttúruhamfarir og í flestum tilvikum eldgos. Í innganginum er bent á hliðstæðar greiningar á sögulegu samhengi bandarískra stórslysakvikmynda. Sú skýringartilgáta er lögð fram að há tíðni náttúruhamfara í skáldskap áratugarins tengist menningarlegu uppgjöri við Hrúnið og tengda atburði. Því er haldið fram að tengsl skáldsagnanna við þessar sögulegu aðstæður skýrist séu þær lesnar sem hluti af því sem skoski mannfræðingurinn Victor Turner kallaði samfélagssjónleiki (e. *social drama*). Næstu kaflar greinarinnar innihalda rökstuðning fyrir kenningunni um tengsl Hrúnsins og náttúruhamfara í skáldskap. Helstu rökin eru fengin með nákvæmum lestri tíu skáldsagna sem eru mátáðar við kenningu Turners um þróun samfélagssjónleikja. Í ljós kemur að þær passa vel inn í þetta greiningarmódel að því er virðist með þeirri niðurstöðu að samfélagssjónleikurinn hafi leitt til klofnings í ýmsum skilningi. Í lokaorðunum er þeirri hugmynd varpað fram að á þriðja áratugnum muni skáldskapur sem tengist úrvinnslu kórónuveirufaraldursins velta eldgosum úr sessi sem algengustu náttúruhamfarirnar í íslenskum skáldsögum.

Lykilorð: Íslenskar skáldsögur, Hrúnið, Náttúruhamfarir, Eldgos, Victor Turner, Samfélagssjónleiki

A B S T R A C T

Metamorphoses of the Social Drama:**On the Disaster Fiction of the Second Decade of the 21st Century**

This article tackles the question of why so many Icelandic novels of the decade 2010–2019 had natural disasters as their subject matter, and in most cases volcanic eruptions. The introduction points to comparable surveys on the historical context of American disaster movies. The hypothesis is proposed that the high frequency of natural disasters in the fiction of the 2010s can be traced to the cultural resolution of the 2008 financial crash and related events. It is suggested that the connection between these novels and their historical circumstances can be explained if they are read as part of what the Scottish anthropologist Victor Turner called social drama. The following sections of the article contain an argument for the proposed theory of the connection between the financial crash and natural disasters in fiction. The main arguments are obtained from a close reading of ten novels that are viewed in relation to Turner's theory of the development of social drama. It turns out that they fit well into this analytical model, apparently with the conclusion that the social drama

ATLI ANTONSSON

led to a schism in several ways. In the concluding remarks, the idea is put forward that in the 2020s fiction related to the processing of the coronavirus pandemic will take over from volcanic eruptions as the most common natural disaster in Icelandic novels.

Keywords: Icelandic Novels, 2008 Financial Crash, Natural Disasters, Volcanic Eruptions, Victor Turner, Social Drama

ATLI ANTONSSON

doktorsnemi í almennri bókmenntafræði
við Hugvísindasvið Háskóla Íslands.
ata1@hi.is